

Bartha Eszter

„Ma mindenki magányos harcos”

Az emberi kapcsolatok változása a rendszerváltás óta
Kelet-Németországban és Magyarországon

Bevezetés

A tanulmány* két olyan kutatási kérdést szeretne összekapcsolni, amelyek közül az egyik nagyobb figyelmet kapott a hazai szociológiai irodalomban, a másik kevésbé. A rendszerváltás utáni emberi kapcsolatok alakulása témájában sok izgalmas, és a laikusok érdeklődésére is számot tartó kutatás született az elmúlt évek folyamán.¹ A munkások témakörében viszont kevésbé szívderítő a kép. A magyar szakirodalomban nagyon kevesen foglalkoztak a munkások sorsának alakulásával a rendszerváltás után. A szociográfiában is kevés írás született a témában: ritka kivétel Tábori Zoltán *Vasmű* című könyve.² Ha a társadalmi struktúrát nézzük, akkor még nagyobb lehet a hiányérzetünk: egyedül Szalai Erzsébet tett kísérletet arra, hogy felállítson egy modellt a munkásosztály átalakulásáról.³ Szalai Erzsébet más írásaiban is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az egykori államszocialista rendszer legnagyobb társadalmi osztályának valójában mit is jelentett a rendszerváltozás.⁴ Ha csak a megszűnt álláshelyek statisztikáját nézzük, nehezen vitatható, hogy az egykori szocialista munkásosztály nagy része a vesztesek közé tartozott, de még azok is „lemaradtak” a középosztály felemelkedő rétegeitől (a menedzserek, a pénzügyi és a kereskedelmi szektor alkalmazottjai, az új tőkésék stb.), akik meg tudták őrizni állásukat. Szalai megkülönbözteti a hazai szektorban, jobbára lemaradt infrastruktúrában dolgozó, „buheráló” munkásokat a multinacionális vállalatok jobban fizetett alkalmazottjaitól. Ugyanakkor hangsúlyozza a munkásság erősen differenciált

* A tanulmány a Magyary Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány támogatásával készült.

1 Gondolok itt Angelusz Róbert és Tardos Róbert hálózatkutatásaira, Utasi Ágnes munkáira (*Éltető kapcsolatok: a kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Budapest, ÚMK, 2008; *Feláldozott kapcsolatok: a magyar szingli*. Budapest, PTI, 2004), de itt szeretném megemlíteni Somlai Péter családkutatásait is, amelyben bemutatja a magyar családstruktúra változásait. Somlai Péter (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007.

2 Tábori Zoltán: *Vasmű*. Budapest, Sík Kiadó, 1998.

3 Szalai Erzsébet: *Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság*. Kritika, 2004, 9. sz.

4 Szalai Erzsébet: *Baloldal – új kihívások előtt*. Budapest, Aula Kiadó, 2003.

jellegét és a hazai szakszervezetek gyengeségét mint két olyan faktort, ami jelentősen megnehezíti a munkásság „tudatos” osztályformálódását.

A munkások „alulreprezentáltsága” a mai szociológiai szakirodalomban elvászthatatlan a rendszerváltás politikai kontextusától. Az egykori szocialista munkásosztály kétszeresen is rosszul járt a régió historiográfiájában: az államszocializmus idején az állampárt erőltette rájuk legitimációs ideológiáját, a rendszerváltás után pedig a bukott rezsimmel azonosították őket. Sőt, sok közgazdász szemében, akik, ha lehet, éppolyan dogmatikus tanná avatták a neoliberalizmust, mint korábban a kommunisták a tervgazdaságot, a „létező szocializmusból” örökölt munkások voltak a jól működő piacgazdaság kerékkötői, akik, úgymond, nem képesek alkalmazkodni a posztindusztriális társadalom kihívásaihoz, hiányzik belőlük az új rendszerben megkövetelt kezdeményezőkézség és rugalmasság, és elvárják, hogy az állam tartsa el őket. A „munkásosztály” mint fogalom pedig minden értelmiségit kínosan emlékeztetett a kommunista legitimációs ideológiára, ami az 1980-as évekre már nemcsak az értelmiség, hanem a munkások körében is hitelét veszítette.

Ha társadalomtörténetileg vizsgáljuk meg ezt a korszakot, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkások politikai veresége korántsem csak Kelet-Európában következett be; ellenkezőleg, Kelet-Európa csatlakozott „megkésve” ahhoz a történelmi folyamathoz, amelynek eredményeképpen a fejlett kapitalista országokban jelentősen lecsökkent a „klasszikus” nagyipari munkásosztály létszáma és politikai befolyása. Nagy-Britanniában a filmtörténetből is jól ismertek a hagyományos iparágak leépítésének társadalmi-emberi következményei (gondolok itt az olyan filmekre, mint az *Alul semmi* vagy a *Billy Elliot*). A rendszerváltás után Magyarországon is készültek olyan filmek, amelyek felszínre hozták a kapitalizmushoz fűződő illúziók szétfoslását és a rendszerváltásnak azt a munkástanúságát, amiről a „véleményformáló” médiumok jelentős része nem akart tudomást venni – hiszen ez megkérdőjelezte volna azt a legitimációs ideológiát, hogy a kapitalizmus visszaállítása mindenképpen elkerülhetetlen, sőt kívánatos volt Kelet-Európában. Példaként említhetem Schiffer Pálnak a székesfehérvári Videoton gyár munkásairól készült dokumentumfilm-sorozatát, vagy Almási Tamás Özd-sorozatát.

Itt szeretnék felvázolni a mai kapitalizmusról egy elméletet, amelyet magam is osztok. A nyugati szakirodalomban jól ismert elmélet a fordizmusból a posztfordizmusba történő átmenet⁵, amelynek következményeképpen a fejlett kapitalista országokban az 1970-es évektől jelentősen csökkent a hagyományos nagyipari munkásosztály létszáma és társadalmi súlya. Weber nyomán Boltanski és Chiapello a kapitalizmus új szellemének nevezik ezt a fordulatot.⁶ A szerzők a kapitalizmus három, egymást követő „szellemét” különböztetik meg: az első, a kapitalizmus vállalkozó szelleme az 1930-as évek nagy válságának idején tűnik el; a kapitalizmus második szelleme már nem a vállalkozót eszményíti, hanem a

5 Az elmélet kifejtését lásd Somlai Péter (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcen-sokról*, i. m.

6 Boltanski, Luc – Chiapello, Eve: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso Books, 2005.

nagy cég sikeres főnökét. Könnyű észrevenni a szoros párhuzamot az individualista, protestáns etikára épülő kapitalizmusból a „szervezeti ember” korporációs-menedzseri kapitalizmusába való, jól ismert átmenettel. Az 1970-es évektől megjelenik a „kapitalizmus szellemének” új figurája: a kapitalizmus feladja a termelés folyamatának hierarchikus, fordista struktúráját, és helyette kialakít egy hálózat-alapú szervezeti formát, amely teret enged a munkavállalói kezdeményezésnek és a munkahelyi autonómiának. A hierarchikus-centralizált irányítási lánc helyett kiterjedt hálózatokat kapunk résztvevők sokaságával, a munkát „teamekben” szervezik, vagy projektek alapján, figyelembe veszik a vásárlói megelégedettséget, és általánosan mobilizálják a munkásokat, hogy megvalósítsák vezetőik vízióit. Ily módon a kapitalizmus maga is átalakul, és új legitimitációt nyer, mint egy egyenlősítő projekt: miután kiemeli, úgymond, az önálló interakciót és a spontán önszerveződést, még a szélsőbal munkás-önigazgató retorikáját is kisajátítja, és antikapitalistából kapitalista jelszóvá alakítja át. A kapitalizmus fejlődésének eme modelljét a zárófejezetben alkalmazom.

A jelen tanulmányban a fent kifejtett két témát szeretném összekapcsolni – vagyis arra a kérdésre keresem a választ, hogyan látják a munkások az emberi kapcsolatok alakulását az újkapitalista társadalmakban. Negyven-negyven életútinterjút készítettem 2002 és 2005 között a magyar Rába gyárban és a német Carl Zeissnél – mindkettő egykori szocialista „mintavállalat”. A két gyárat privatizálták; az átalakítás során a munkáslétszám jelentősen megfogyatkozott. Az interjúalanyok valamennyien negyven év felettiak voltak; így mindkét rendszerből volt munka- és élettapasztalatuk. Felüknek folytonos volt a munkaviszonya a két vizsgált vállalatnál; másik felüket a leépítések során elbocsátották. Mindkét mintába egyenlő számba kerültek be férfiak és nők. Az interjúalanyok között voltak fizikai dolgozók, művezetők, adminisztratív munkakörben dolgozók, voltak szocialista brigádvezetők, párttagok és nem-párttagok egyaránt.

Közösségi élet a „létező szocializmusban”

Az emberi kapcsolatokat két ok miatt is érdemes kiemelni az életút-interjúkban említett témák közül. Az első és a legnyilvánvalóbb ok, hogy szinte valamennyi interjúban nagy szerepet kapott az emberi kapcsolatok minőségében bekövetkezett változás kritikája – lett légyen szó a munkahelyi kollektívákról vagy a szomszédi, baráti, netán hobbiközösségekről. A második észrevétel már az elemzés eredménye: noha a magyar munkások sok negatív tapasztalatot szereztek az elmúlt húsz év folyamán, nem fordultak szembe a kapitalizmussal mint rendszerrel; inkább úgy érveltek, hogy Magyarországon „elrontották” az új rendszer bevezetését. A németek sokkal inkább rendszerkritikusok voltak, annak ellenére, hogy ők több pozitív változásról számoltak be, mint a magyarok. Kivételt jelentett az emberi kapcsolatokban és a közösségi életben bekövetkezett változások értékelése: itt a magyarok és a németek egyöntetűen az újkapitalista rend következményének látták a régi kollektívák szétesését, és a társadalmi és a kis csoportos szolidaritás gyengülését (ezt éppúgy igaznak látták a családokra, mint a munka- és lakóhelyi közösségekre). Azt mondhatjuk, különösen a szoci-

alizmus alatt élvezett közösségi étellel való összehasonlításban, hogy az emberi kapcsolatok dimenziója volt az egyetlen, ahol egyértelműen megfogalmazódott – mind a magyar, mind pedig a keletnémet interjúalanyok körében – egy baloldali, antikapitalista kritika.

A fentiekhez természetesen hozzá kell tenni, hogy az emberi és közösségi kapcsolatok témája mind közül talán a legszubjektívebb, különösen a múlttal való összehasonlításban, hiszen ilyenkor szinte magától adódik az ellenvetés: az emberek valójában a fiatalságukat „sírják vissza”, amikor a legtöbben beletartoztak egy nagyobb közösségbe. Ezért elsősorban nem a rendszernek, hanem generációs „sajátosságnak” kell tulajdonítanunk az újkapitalizmusban hiányzó – vagy legalábbis a szocializmushoz képest jelentősen meggyengült – közösségi életre vonatkozó megfigyeléseket. A téma magyar szociológiai irodalma mindenképpen óvatosságra kell, hogy intsen a szocialista kollektívák vonatkozásában, hiszen, ahogyan Utasi Ágnes, Szalai Erzsébet és H. Sas Judit kutatásai is megmutatják, a gazdasági stagnálással párhuzamosan a második gazdaságot egyre inkább arra használták fel az emberek, hogy ott keressék meg a magasabb fogyasztáshoz szükséges jövedelmet, és így egyre kevesebb idejük maradt rekreációra, közösségi életre, és sokszor a saját családjukra is.⁷ De említhetem Tardos Róbert 1980-as közvélemény-kutatását, amely szerint a megkérdezettek többségének (60%) az lenne a válasza a család anyagi helyzetének romlására, hogy megpróbálna többletmunkát vállalni. Amikor az 1980-as évek folyamán ez sok családnál tényleg bekövetkezett, a második gazdaságban végzett munka fokozásával vagy túlórák vállalásával igyekeztek javítani helyzetükön. Így mindenképpen óvatosnak kell lennünk, mielőtt túlságosan is idilli képet festenénk a Kádár-korszak szocialista közösségeiről.

A magyar helyzet éppen a piac kiszélesítése és a szocialista vegyes gazdaság irányába mutató reformok megléte miatt specifikus a régióban, és természetesen az NDK-hoz képest, ahol Ulbricht elbukott „új gazdasági rendszere” (NÖS) után nem került sor több reformkísérletre a gazdaságban. A fogyasztói szocializmust – függetlenül annak gazdasági fenntarthatóságától a létező rendszer erőforrásaival – a szocialista irodalom is komolyan bírálta, vagy legalábbis reflektált annak az emberi kapcsolatokra, közösségekre gyakorolt negatív hatásaira. Fejes Endre klasszikusa, a *Jó estét nyár, jó estét szerelem* (1969) még „csak” arra az anomáliára világít rá, hogy a foglalkozási presztízs – szemben a szocialista propagandával – koránt sincs arányban a társadalmi presztízzsel, amit egyértelműen az anyagi helyzet határoz meg.⁸ („»Maga nyolc általános iskolát végzett. Nekünk módunk van beiskolázni. Ezzel a rendkívüli szorgalmával érettségizhet, később diplomázhat. Mérnök is lehet magából.« »Na ne mondja« – így a regény főhőse, »És akkor mi van? Leszek egy szar magyar mérnök.«” Amikor viszont pénzes külföldinek hiszik, „meghajolnak előttem. Frakkban, szmokingban”).

7 Lásd Utasi Ágnes: *Fogyasztói magatartástípusok mint az életstílusok egyik vetülete*. Budapest, 1984; Szalai Erzsébet: *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Budapest, Pénzügykutatási Intézet Kiadványai, 2. sz., 1986; H. Sas Judit: *Szubjektív történelem 1980–1994*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1995.

8 A foglalkozási és anyagi helyzet közötti státusinkonzisztenciát Róbert Péter kutatásai is megerősítik.

Fejes Endre *A fiú, akinek angyalarca volt* (1982) című regényében már sokkal pesszimistább: ekkorra lényegében kialakult egy egyenlőtlen, polarizált társadalom és egy domináns fogyasztói morál, ami éppúgy jellemzi a pártfunkcionáriusok, úrgazdagok, stb. világát, mint a józsefvárosi egyszerű embereket. Érdekes, hogy a fogyasztás valamiképpen mindig a nőkhöz kapcsolódik: a „kiváltságosak” világában a főhős anyja az, aki az anyagi előnyök reményében halálra hajszolja a férjét, akit közben megcsal fiatal szeretőjével, míg a „másik”, józsefvárosi oldalon Eszter, a becsületes, ámde kemény öklű fodrász felesége rendel alá mindent – férjet, húgot, családot stb. – az anyagiaknak (igaz, neki szeretője sincs, ő leginkább a magára aggatott arany által szimbolizált gazdagságba szerelmes).⁹ Ebben a regényben már egyáltalán nincsenek közösségek, sem pedig szolidaritás: valójában mindenki elárul mindenkit, miközben az annyira vágyott „arany” birtoklása még az eltorzult személyiségű Esztert sem teszi boldoggá, ahogyan ez kiderül egy monológjából. A „régvi világból” már senki nem menekülhet, legalábbis erre utal a főhős öngyilkossága, a férj „végső” bosszúja Eszteren, akit megfoszt biztosnak tekintett anyagi támaszától (és a további arany karkötőtől), és a jószívű komédiás agglegény, Valentin bácsi szépen berendezett, harmonikus kis világának pusztulása, a bohóc maszkja mögött rejtőző magányosság leleplezése, ami egyébként sok tekintetben „rímel” az Angyalarcú által választott kiútra. Mintha a szocialista vegyes gazdaság világa – morálisan – már egyáltalán nem lenne megreformálható: az egyedüli pozitív értéket a regényben a domináns fogyasztói értékeket elutasító, szegény fiatalok képviselik, akik megpróbálnak egy kommunát alapítani – ami, a regény pesszimista végét ismerve, mintegy az író által igenelt jövőképet is (előre) jelezheti.

Természetesen nem kell klasszikusokhoz nyúlnunk, ha a magyar helyzet specifikumát szeretnénk érzékeltetni; mint ahogyan az is igaz, hogy noha a fogyasztói modell átvétele egyre inkább aláásta az annyit propagált szocialista morált és a szocialista közösségeket, az 1960-as évek kelet-európai reformkísérletének bukása után éppen a gazdasági és óvatos politikai liberalizálás tette Magyarországot a „legvidámabb barakká” a régióban. Noha Magyarország még az 1980-as években is távol állt a valódi piacgazdaságtól, sőt a buharini vegyes gazdaságtól is, a fogyasztói értékek – mind a szociológiai felmérések, mind pedig a szocialista irodalom tanúsága szerint – ekkor már nagyobb hatást gyakoroltak a lakosságra, mint a hivatalosan propagált szocialista, közösségi értékrendszer.

Érdemes egy-két irodalmi példán keresztül megnézni, kik azok, akiket könnyűszerrel „megvesz” a fogyasztói társadalom. Fejes Endre idézett két regényében elsősorban a nők azok, akik a fogyasztás növelésére hajszolják a férfiakat; de idézhetnék a téma szempontjából egy tanulságos példát az ifjúsági iroda-

---

9 A két világ egyébként valójában nem is áll olyan messze egymástól; legalábbis erre vall a főhős kifakadása anyjának a regény végén, hogy valójában az egész kerületben híres szép férfi, a fodrász fia. Ezt egyébként a két szereplő közötti konfliktus is alátámasztja, ami sokkal inkább hajaz a „klasszikus” apa-fiú rivalizálásra („A bácsi ütni tanít. A bácsi jól tanít”), mint az unatkozó úrigyerek kötekedésére egy „proletárral”. Ráadásul a szép fodrász – ha hihetünk a fiú keserű kifakadásának – valamikor „bírtá” az édesanya szerelmét, míg a férjébe soha nem volt szerelmes, ahogyan azt egy bizalmas beszélgetés során fiatal szeretőjének elismeri.

lomból.¹⁰ Molnár Géza *A tizennyolcadik születésnap* (1988) című regényének két fiatal munkásszarmazású hőse is könnyű prédája lesz immáron nem a szocialista, hanem a nyugati típusú fogyasztói társadalom „csábításának”. Az egyik édesapja Nyugaton járt szakember, aki a regényben otthagyja a gyárat és saját vállalkozást alapít, ahová a fia is betársul, feláldozva továbbtanulási terveit. Míg a másik hős édesapja megmarad egyszerű munkásembernek, a lánya már sokkal jobban átlátja az új morált: *„Manapság a piacon nincs értéke annak, hogy hűséges vagy, meg szemérmes, meg szűzies, meg illedelmes, meg rendes, ezeket elsodorta az élet... A mi nemzedékünk sokkal gyorsabban akar mindent megszerezni, mint az öregeink. Gyorsabban és könnyebben! Hiszen itt van körülöttünk egy olyan óriási civilizáció, amilyen még soha nem volt az emberiség történetében. Csak megnyomom ezt a gombot, és már szól a zene. Kinyitom a frizsidert, benne a friss kaja! Fölemelem a telefonkagylót, tudok beszélni Los Angeleszsel is, ha akarok.”* A regény mindenestre kifejezi, hogy ekkorra már a rendszer maga sem bízott abban a szocialista munkásosztályban, amelyet a rezsím fő társadalmi támaszának deklarált; más kérdés, hogy mennyiben „segítette elő” a szocializmusból való kiábrándulást a ’68-as reformmal elindított gazdasági liberalizáció.

A fenti kitérővel azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a piacsocializmus modelljével kísérletező Magyarország kiinduló helyzete – a tanulmányban tárgyalt téma szempontjából – már az 1980-as években is különbözött a kollektivista modellt a végsőkig megőrző NDK-tól. Az NDK közösségi életét egy másik tényező is megkülönböztette a magyar esettől. Míg Magyarországon az egyre elterjedtebbé váló második gazdaság megnyitott egy alternatív „időtöltést” az emberek előtt – akkor is, ha sokan ezt nem teljesen önként, hanem a háztartás gondjait enyhítendő, a rokonság, család, házastárs stb. nyomására választották –, addig az NDK-ban az állami elnyomás politikája valóban „összezárhatta” a munka- és lakóhelyi közösségeket. Ez még akkor is így volt, ha a közösségépítést az állam „felülről” és számos eszközzel támogatta.

A két országban épülő szocializmus közötti különbség – és itt szeretnék egy „erős” érvet felhozni arra, hogy az interjúk nem pusztán egyes emberek szubjektív világnézetét vagy az életkorból fakadó nosztalgiát rögzítik, hanem kifejeznek egy makrostrukturálisan is megragadható társadalmi valóságot – a két mintában is tükröződik. A magyar esetben elsősorban a munkahelyi kollektívákat említették. Tudnunk kell, hogy a Rábában a vezérigazgató nem engedélyezte a gmk-k működését, azzal az indoklással, hogy a „géemkázás” aláássa a munkafegyelmet. A magyarok közül jóval kevesebben beszéltek a lakóhelyi közösségekről, és akik igen, azok mind az új lakótelepeken laktak, ahol a szomszédok egy része a Rábában dolgozott. Ha az interjúk összképét nézzük, akkor elmondható, hogy a német mintából egy közösségibb társadalom képe rajzolódik ki még a létező szocializmus idején.

Ugyanakkor a megszólalók mind a két mintában az újkapitalista rendszerrel vetették össze korábbi tapasztalataikat – és így jutottak arra az egyértelmű követ-

---

¹⁰ Bartha Eszter: *Szegény gazdagok: A késő Kádár-rendszer képe az ifjúsági irodalomban*. Magyar Hírlap, 2004. máj. 15–16.

keztetésre, hogy a szocializmus idején sokkal összetartóbbak voltak a közösségek, és jobban számíthattak egymásra az emberek. Szeretném kiemelni, hogy az emberi kapcsolatok témája mindegyik interjúban nagy szerepet kapott, és *mindegyik interjúalany* úgy látta, hogy a közösségi szellem hanyatlott a kapitalizmusban – teljesen függetlenül attól, hogyan értékelték magát a rendszerváltozást, és a vesztesek avagy a győztesek közé sorolták-e saját magukat. Ez nézetem szerint nagyon valószínűtlenné teszi, hogy itt csak „nosztalgiáról” lenne szó, vagyis az emberek azért vágnak vissza a szocializmusba, mert akkor voltak fiatalok. Ahogyan fent már jeleztem, itt valódi kapitalizmuskritikáról van szó – akkor is, ha a magyar társadalom már az 1980-as években is távol állt a szocializmus azon kollektív modelljétől, amelyet a keletnémet vezetés igyekezett meghonosítani.

Amin érdemes elgondolkodni, az inkább az, hogy míg a rendszerváltozás negatív gazdasági tapasztalatai (az egykor virágzó „mintagyár” leépülése, az életszínvonal csökkenése, a munkanélküliség fenyegetése) a magyar esetben nem eredményeztek valódi antikapitalista kritikát, addig a két mintában az összes interjúalany reflektált az újkapitalizmusban megerősödő individualizálódásra, ami nézetük szerint nemcsak a kisközösségeket, hanem a szélesebb társadalmi együttélést is veszélyezteti. A németek könyöklő társadalomról beszéltek, de ugyanez a kritika – a szolidaritás hiánya, a közösségi értékek visszaszorulása, a társadalmi bizalom megfogyatkozása – a magyar interjúkban is megjelenik. Noha más dimenziókban sokkal súlyosabb „leépülést” hozott a munkásoknak a rendszerváltozás, érdekes módon a közösségi tapasztalat volt az, amire mind a németeknél, mind pedig a magyaroknál ráépült egy határozottan antikapitalista társadalomkritika. A tanulmány gondolatmenete is ezt a logikát követi: a szocialista közösségek szétesésétől jut el egy szélesebb társadalomkritika megfogalmazásáig, amibe éppúgy beletartozik a munkahelyi individualizáció, a főnök-beosztott viszony, mint a közösségi szolidaritás vészes mértékűnek tekintett megfogyatkozása, ami sokak szerint már-már a társadalmi rend túlélését is veszélyezteti. Az emberi kapcsolatok változásának megítélése – természetesen – szubjektív, de ez nézetem szerint nem gyengíti a tanulmány következtetéseit. Ahelyett, hogy a kritikára rásütjük, hogy „osztalgia”, éppúgy felvethetjük azt a kérdést: milyen lehet az újkapitalista társadalom, ha a magyar mintában megszólalók ennyire pozitívan emlegetik azt a társadalmat, amely a kortárs szociológiai vizsgálatok és a szépirodalom egybehangzó tanúsága szerint már maga is éppen eléggé individualizálódott, és közösségi szempontból (is) megújításra szorult?

„Összetartóbb közösségeket lehetett akkor egy-egy munkahelyen összehozni”

Ahogyan a bevezetőben hangsúlyoztam, mindkét mintában általánosnak tekinthetjük a címben idézett véleményt, hogy a szocializmus idején jobbak, összetartóbbak voltak a munkahelyi közösségek, mint az újkapitalizmusban. Erre nézve tulajdonképpen az összes interjúból hosszan idézhetnék részleteket; azonban hozzá szeretném tenni, hogy ez nem feltétlenül jelenti az államszocializmus dicséretét. A szocialista brigádmozgalom erőteljes állami és párttámogatást

kapott. Természetesen nehéz utólag, az interjúk fényében nyilatkozni arról, hogy a munkások hogyan látták a brigádmozgalmat *annak idején*, a két gyár megmaradt levéltári anyagai és az interjúk együttes elemzése alapján viszont megkockáztatom azt a feltevést, hogy a mozgalom által is támogatott közösségi életet a munkások az állammal szemben, és nem a pártért vagy az államért szerették. Ez egyébként megmagyarázhatja azt a látszólagos ellentmondást is, hogyha a munkások többségének jelentettek valamit a szocialista közösségek, akkor miért nem tudták ezek mobilizálni az embereket a rendszer válsága idején. Azt mondhatjuk, hogy éppen azért nem, mert a rendszer politikai céljait ekkor már a többség alapvetően elutasította; amit egyébként az is alátámaszt, hogy a németek körében sokan egyenesen azt mondták, hogy a brigádban és a szakszervezetben szívesen tevékenykedtek, de semmi kedvük nem volt a párthoz csatlakozni, amit elsősorban azok tettek meg, akik a párt segítségével kívántak karriert építeni. Egyébként a magyar mintában is elhangzott, hogy a párt „nem nekünk való”, ami lényegében ugyanezt fejezte ki.

Ha előre akarunk szaladni a politikai és társadalmi tudat alakulásáig, megkockáztatható a kijelentés, hogy ennyiben *mindkét* rendszer „demobilizálta” a munkásokat: hiszen a „saját” tömegszervezeteikben nem a politikai célokat látták (illetve amit láttak, azt nem fogadták el, hiszen a valóság nyilvánvalóan ellentmondott a szocialista ideológiának a dogmatikus NDK-ban is), hanem lehetőséget arra, hogy kívül kerüljenek az állami ellenőrzés intézményein. *Ennyiben* a munkások valóban védtelenek voltak az újkapitalista rendszerben, hiszen kevesen hittek abban, hogy a szakszervezeteknek komoly politikai szerepe is lehet. Ezt a felfogást nagyon jól demonstrálja az alábbi interjúrészlet (ami egyúttal azt is igazolja, hogy itt *nem* az ifjúság „visszasírásáról” van szó): „*Akkor más volt a közösség, azt mondják, az a szocialista brigád, az ilyen látvány, meg akármilyen kommunista, nem, énszerintem nem, most nem lehetne egy ilyen megszervezni, hogy menjünk el együtt, meg kimentünk óvodákba is dolgozni társadalmi munkában, én nem sírom vissza azt az időt, mert az se volt prima, de más volt az emberek egymáshoz való viszonya, kötődése.*¹¹ *Most abszolút nem törődnek egymással, fásultak, más kor van, más stílus van, más szellem. Mindenki azt mondja, nem volt az olyan rossz, pincébe jártunk, borozni, szalonnát sütni, könyvtárba mentünk, voltak ilyen eminens könyvtári tagok, én is az voltam, nagyon szeretek olvasni. Volt a brigádnapló, szépen kidíszítettük, előadások, a szocializmust terveztük, erre emlékszem [nevet], mozi... Nem volt az rossz, a közösség akkor teljesen más volt, jó, volt az a sok marxizmus, de azt nem vettük ám olyan komolyan. Láttuk az egész értelmetlenségét, hát nem lehetett minket se mindennel bevetni.*¹² *A munkásország, az nagyon tisztított engem, pedig voltam ifjúgárdista. A második évben aztán nem vállaltam. Nem hitte el az ember... szóval, nem hitte el.”* (Katalin, 49)¹³

Természetesen nehéz utólag rekonstruálni, hogyan gondolkodtak a munkások az 1970-es és az 1980-as években, és mennyire érezték át valójában a rendszer

11 Kiemelés – B. E.

12 Kiemelés – B. E.

13 Az interjúalanyok keresztnevét megváltoztattam.

válságát. Mindenesetre érdemes ehhez idézni Tamás véleményét, aki a megyei pártbizottságban képviselte a Rábát és az ipari munkásosztályt – noha akkor már művezetőként, később pedig mérnökként dolgozott: „Az irányító pártszervezetek azt hitték, hogy napi politizálás folyik az alapszervezetekben, hát egy francot folyt. Vasas üzem lévén, ahol nehéz dolgokat kell emelgetni, az alapszervezeti taggyűlés legfontosabb témája az volt, amikor Kis Pista, Nagy Józsi, Kovács Zoli felszólalt, hogy miért nincs elég targonca a Szereldében, miért késik a Szombathelyről érkező kocsival a dugattyú, és miért kell nekünk ezért nap mint nap túlórázni, amikor nyugodtan meg tudnánk csinálni két műszakban a követelményt, ha időben megkapnánk az alkatrészt. Ilyenek voltak. Más. Hangulatjelentés. A pártvezetés igazából kíváncsi lett volna arra, hogy az országos megyei döntések milyen fogadtatásra találtak az emberek körében, mekkora a társadalmi támogatottsága ennek a döntésnek. És az első titkár megkérdezett engem, hogy a motorgyárban tényleg ez a véleményük, hogy miért nem lehet Győrben gyerekcipőbe való cipőfűzőt kapni? [Később] Nem hurrogták volna le. Felállhatott volna. Nem érdekelték ezek a dolgok. Ő sértve érezte magát, hogyha elvárják tőle azt, hogy gondolkodjon valamiről, és alkosson róla véleményt, és álljon föl, és mondja el.” (Tamás, 65) Érdekes, hogy a rendszer ellen lázadó Jan véleménye tulajdonképpen sok tekintetben egybecseng a megyei végrehajtó bizottság egykori tagjának gondolataival: „Nekem az nem tetszett, hogy nem lehetett saját véleményem. Az ember nem mondhatta ki, amit gondolt, az a spicliskezés, hogy állandóan figyelték meg kihallgatták az embert, még egy kocsmában vagy a gyáron belül is. Minden államellenes tevékenységnek meg felfogatásnak minősült. Ezt elhibáztatok – ilyet nem lehetett mondani. A párt dönt el mindent, a párt nélkül nem nő fű, nincs levegő – ez volt a hozzáállás. Az emberek gondolkodni akartak, javaslatokat tenni, javítani – meg se hallgatták őket. A pártnak mindig igaza van, te menjél dolgozni, ne gondolkodjál. El akarták venni az emberektől azt a képességet, hogy gondolkodjanak. Mindenki csak dolgozzon, tegye a dolgát, fent intézik a komoly dolgokat. Ez nézetem szerint ma sem változott. Akik fent vannak, azok továbbra sem akarják, hogy az emberek gondolkozzanak.” (Jan, 52)

A szocialista kollektívák állami támogatása tehát távolról sem jelentett valódi demokratizálást abban az értelemben, hogy ezek a közösségek komoly döntéshozás, pláne politikai tevékenység színhelyéül szolgáltak volna. Éppen ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy a komoly politikai tevékenység élesen elvált a közösségi élettől – legalábbis a munkások többsége szemében. Erre nézve tanulságos az alábbi német interjúrészlet (az interjúalany, Frieda férje párttag és művezető volt, de maga Frieda nem csatlakozott a párthoz): „A férjem rendőr volt, ott ez [a párttagság] szinte elvárás volt akkor. De én nem. Pedig velem is beszélt az üzemvezetőm, hogy a te férjed párttag, akkor te miért nem lépsz be? Amikor már nagyon nyaggattak, megmondtam a nőnek, aki mindenképp be akart léptetni: »Na jó, ha a te férjed belép, akkor majd én is belépek«. Mert tudtam, hogy a férje nem párttag. És ezzel el volt intézve. Én ezzel úgy voltam, mint sokan mások az üzemben: az ember minden hónapban fizeti a tagdíjat, aztán nem tudja, miért és kinek? Meg a gyűlésezésre se volt nekem időm. Én egyáltalán nem voltam a rendszer ellen, csak ebben a dologban. Ott volt például a május 1-jei felvonulás. Arra mindig kimentem. És nem azért, mert engem valaki is kényszerített volna, ahogyan ma sokan mesélik. Az akkor hozzátarto-

zott. A gyerek kicsi, kell neki az élmény. De a felnőttek se kényszerből mentek. Ma úgy mesélik, hogy listát vezettek arról, ki van ott, meg ki nincs. Hát én ilyen listát sose láttam. Énnekem sok szép emlékem van a brigádról, sokat jártunk el kirándulni, volt borkóstoló, tekészés, csináltunk családi napot. Mondtam magának, én a pártban nem voltam benne, de arra rábeszéltek, hogy vállaljak el egy tanulócsoportot az iskolában. Régen volt politechnikumi oktatás hetente egyszer, ott lettem mestertanár, azt nagyon élveztem. Elosztani a gyerekeket, gondoskodni, hogy legyen munkájuk, értékelni a munkát – a tanulócsoport nekem nagy örömet szerzett, ma is szívesen emlékszem vissza rá.” (Frieda, 55)

Katalin, Tamás, Jan és Frieda nagyon eltérő módon viszonyultak a pártállamhoz; éppen ezért választottam a fenti négy interjúrészt, annak demonstrálására, hogy a munkások szemében a szocialista kollektívák elsősorban nem a politikai mozgalom, hanem a közösségi élet helyszínei voltak, és ezt a kettőt az emberek tudatosan is elválasztották egymástól. Ezt a legplasztikusabban Katalin fejezte ki („Jó, volt az a sok marxizmus, de azt nem vettük ám olyan komolyan”), de a ’80-as években a keletnémetek többsége is kiábrándult a „létező szocializmusból”, ami nemhogy a tévében látott nyugatnémet életszínvonalat nem tudta produkálni, de a végén már az alapvető fogyasztási cikkek sem tudta biztosítani.¹⁴ A szocialista brigádmozgalom a többség fejében nem kapcsolódott össze a mozgalmi célokkal; ami megmaradt belőle, azt véleményem szerint jól érzékeltetik Éva szavai (amik egybecsengenek a fenti idézetekkel): „Akkor nagyon összetartó társaságok voltak. Nekem mindenhol szerencsém volt. Mindig, mindenhol nagyon rendesek voltak. Volt olyan, hogy a főnök elzavart a festőműhelyből, hogy neked ott semmi keresnivalód, mert nehéz neked. Szóval nagyon-nagyon jó társaságokban fordultam meg. Sokan meghaltak ebből a társaságból. Ez a sok átszervezés, én már csak a férjemnél látom, mert le vagyok százalékolva, nem dolgozom, ez nem tett jót. Sokkal jobbat tettek a szocialista brigádok, tehát amikor egymásra is oda tudtunk... akkor azt mondták, hogy egymásra is kell figyelni. Papír szerint. De akartak is egymásra figyelni.¹⁵ Mert én emlékszem, hogy voltunk babalátogatóban meg moziban, meg amit el lehet képzelni, mindenhol. Vetélkedőn... és a közösség jobban összeforrt, tekézni, futballozni, abban az időben mentünk mindenhova. Nem azért, mert vállalta a papírforma szerint. A csudát. Azért, mert jól is érezte magát.¹⁶ És kevés volt az az ember, aki ebből a társaságból kihúzott.” (Éva, 54).

Természetesen kézenfekvő kérdés, mit is értettek az emberek „közösségi élet” alatt. Én azt hiszem, többé-kevésbé jól leírták, mire gondoltak, amikor arról beszéltek, hogy régen összetartóbbak voltak a munkahelyi közösségek: a kollégák több időt töltöttek együtt a munkaidőn kívül, jobban ismerték egymás magánéletét, családját, gyakrabban osztották meg egymással a problémáikat, és több együttérzésre, segítségre számíthattak a másiktól. Az interjúalanyok nem

---

14 Felix, aki előbb keletnémet riporter volt, majd asztalosként dolgozott, elmondása szerint abból vette észre a rendszer válságát, hogy nem kapott elég szöveget a munkájához. Felix az interjúkészítés idején az egyik helyi napilap főszerkesztője volt, akit eredetileg azért kerestem meg, mert egy hírdetést adtam fel a lapban, hogy megtaláljam az interjúra vállalkozó volt Zeiss-munkásokat.

15 Kiemelés – B. E.

16 Kiemelés – B. E.

kívánták idealizálni a múltat. A fenti idézetek valójában éppen azt bizonyítják, hogy noha az állampárt erőteljesen szorgalmazta a szocialista kollektívák kialakítását, és a keletnémet esetben különösen feltűnő nagy állami ünnepeket, tömegrendezvényeket stb., valójában egyre kevésbé tudta befolyásolni az emberek politikai gondolkodását és munkástudatát. Itt szeretném megjegyezni, hogy az egyébként nagy hagyománnyal rendelkező munkásművelődés felkarolása sem váltott ki osztatlan lelkesedést. A németeknél elsősorban azt kifogásolták, hogy a továbbtanulást összekötötték a dogmatikus marxista-leninista ideológia propagálásával, és nemegyszer a párthűséggel, míg a magyaroknál többen megjegyezték, hogy a kultúrát „felülről” erőltették rá az emberekre: *„Írtuk ketten a szocialista brigádnaplót, hazudtam, mert kellett. Akkor ugye irányított politika volt. Voltak ezek a kulturális vállalások, hát nem azt mondom, hogy tízen elmentünk egy-egy előadásra, amit beírtam, de azért ötven-hatan biztosan ott voltunk.”* (Ákos, 51)

A magyar interjúalanyok közül jó néhányan elmondták, hogy régebben volt színházbérletük, míg az újkapitalista rendszerben le kellett mondaniuk erről a „fényűzésről”; de ugyanígy említették a könyvek és más kulturális termékek árának emelkedését, ami sokuk számára megfizethetlenné tette a kulturális fogyasztást. A kulturális igények természetesen a mintában sem voltak egyformák; ettől függetlenül azonban egész egyszerűen nem igaz az a rendszerváltás után „ellenkezőjére” fordult sztereotípiá, hogy a munkásokat valójában soha nem érdekelték a polgári művelődésnek olyan formái, mint a színház, a komolyzenei koncertek vagy a könyvtár (és így persze nem is baj, ha kiszorultak a kultúra fogyasztásából, hiszen amúgy sincs rá igényük).¹⁷ Én inkább azt emelném ki – a munkásművelődést a rendszerpropagandával azonosító, „lesajnáló” érvelés helyett –, hogy az újkapitalista rendszerben azoknak is le kellett mondaniuk a kulturális fogyasztásról, akik korábban rendszeresen jártak színházba, moziba; le kellett mondaniuk az újság-előfizetést, amit korábban járattak; és voltak, akik megemlítették, hogy korábban vásároltak könyveket, amit most már nem tudnak megengedni maguknak. Ezt az oldalt éppúgy érdemes (lenne) idézni, mint azt, hogy a kultúra erőltetésével az állampárt sokszor csak lejáratta a munkásműve-

---

¹⁷ Homogén munkásosztály – szociológiai értelemben – természetesen soha nem létezett. Nagy különbségek voltak a szakmunkások és a betanított munkások között, de a falusi és városi munkásság életmódja is nagyon különbözött. Paradox, hogy a szocialista korszak ma „tapintatosan” elfelejtett munkásklasszikusai valójában alátámasztják a munkások alacsony kulturális igényeiről kialakult sztereotípiát: ide tartozik a *Rozsdatemető*, de Kertész Ákos *Makrája* is élesen szembeállítja a lázadó értelmiségi Valit a földhözragadtabb, megalkuvóbb Makrával, aki minden férfiúi vonzereje és tehetsége ellenére sem meri vállalni a saját álmait, amik túlmutatnak a prózai „munkásléten”, de még az egész rosszul berendezett világ ellen lázadó szerelmét sem, holott tudatában van Vali igazának. (A regény természetesen több síkon értelmezhető; társadalmilag azonban 1956 éppen ellentmondani látszik a lázadó értelmiségi-megalkuvó munkás szembeállításának, hiszen a harcoló tömegek nagy részét a munkásfiatalok adták.) Hozzá kell tennünk, hogy a *Rozsdatemető* Hábeter Janija egy „lumpenproletár” családból jön, mint ahogyan a regényben szereplők is sokkal inkább csavargók, a társadalom perifériájára szorult emberek, esetleg sikeres (vagy sikertelen) kalandorok, semmint a „klasszikus” munkásosztály tagjai. Ugyanilyen társadalmi környezetet fest le a *Mocorgó*, mintha Fejes Endre „igazi” világa valójában a rejtői – vagy egy másik közép-európai példánál maradva –, a haaseki világ folytatása lenne, ahol Švejk azért tarthat tükröt kora társadalma elé, mert egyetlen társadalmi osztályhoz sem tartozik, és kiábrándulva a Monarchia meghaladottnak ítélt társadalmából, nem is célja már az integráció.

lődés ügyét, mint ahogyan a brigádban mindenki tudta, hogy a „kulturális vállalások” egy része csak a látszatot szolgálta: „*Nagyon kritikusan látom a hozzám hasonló emberek sorsát. Nagyon kritikusan. Az embernek csökken a jövedelme, azzal, hogy mindent emelnek, csak a fizetést nem. Úgyhogy muszáj az embernek összebb húzózkodni, csökkenteni a kiadásait. Én előfizettem a kábeltévére. Most kijött a papír, hogy 1680 Ft-ról felemelték a díjat 2460 Ft-ra. És ezt a kutya se veszi számításba. Pedig ez is 600 Ft. Igaz? Úgyhogy írtam nekik egy levelet, hogy lemondom a drágábbik csomagot, pedig nagyon szerettem a Discovery csatornát. Sok érdekes filmet adtak, amit szívesen néztem. De egyedül élek, egyedül fizetem a lakást, egyre több probléma van egészségileg. Egy példa, elmegyek orvoshoz, 5000 Ft. Ebből indulok ki, hogy minden rosszabb lett.*” (Balázs, 56)

Miközben az interjúalanyoktól távol állt a szocialista múlt idealizálása, a keletnémet és a magyar mintában is egyhangúan kijelentették, hogy „régebben” sokkal jobbak voltak a közösségek, mint most. Ez – természetesen – szubjektív kijelentés. Mivel azonban kivétel nélkül mindegyik interjúalany úgy látta, hogy a társadalom individualizálódott, sőt mi több, ezt valamennyien negatív változásnak érezték – függetlenül attól, hogy egyébként hogyan ítélték meg a rendszer-változást és a régi rendszert –, nem írhatjuk az egyéni szubjektivitás számlájára ezt a véleményt. Jeleztem, hogy a „közösségi élet” is nehezen definiálható és ezért kritizálható fogalom. Az emberek azonban – ahogyan a fenti idézetek illusztrálják – többé-kevésbé világosan meghatározták, mit értettek a szocialista közösségek alatt, illetve mit tekintettek pozitív értéknek a felülről (is) jócskán támogatott szocialista kultúrából.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy egy lépéssel továbbvigyem ezt az érvelést, és megmutassam, hogyan fogalmazódik meg éppen a szocialista közösségek pozitív tapasztalata alapján az individualista új rendszer antikapitalista kritikája, ami az interjúk alapján nagyon hasonló tapasztalatokat fejez ki a két mintában. A munkások természetesen nem használták az elidegenedés fogalmát. Én azonban szeretném megmutatni, hogy az egykori kollektívák szétesése és az új rendszerben megerősödő elmagányosodás – ami minden interjúban megjelenik, mint negatív tapasztalat – lényegében egy olyan kapitalizmuskritikát táplál, ami sok tekintetben „megfelel” a ’60-as évek új baloldali irányzatának, ami az osztályharc helyett előtérbe állította a kapitalizmus elidegenítő hatásait.¹⁸

---

18 Nem véletlenül fedezte fel újra a fiatalkori Marxot a ’60-as évek új baloldala. Az elidegenedés problémájának filozófiai tárgyalására nem vállalkozhat ez a dolgozat; pusztán néhány irodalmi példán keresztül szeretném érzékeltetni az elidegenedés egyik – Marx által is tárgyalt – formájának, az egyén közösségtől való elidegenedésének megjelenését. Az egyik „örök” klasszikus itt Franz Kafka; míg Švejk szándékosan „hülye”, vagyis tudatosan szegi meg annak a társadalmi rendnek a szabályait, amelyet meghaladottnak, képmutatónak és igazságtalannak érez, addig *Az átváltozás* Gregor Samsája nem akar lázadni a társadalom ellen, ellenkezőleg, mindent megtesz azért, hogy „jó fiú” legyen a polgári és családi elvárások szerint. Ez a társadalom azonban valójában részvétlen és közönyös; amikor a tisztviselő féreggé változva hasznavehetetlenné válik mind a főnökei, mind pedig a családja számára, éppolyan részvétlenül takarítják el, mint ahogyan eltaposnak egy gusztustalan svábbogarat (csak úgy tűnik, itt a méretek nagyobbak). Azt nem tudjuk, hogy Kafka mennyit sejtett meg „előre” a 20. század vérzivatarából; az azonban bizonyos, hogy nagyon korán felismerte a kapitalista társadalomban gyökerező elidegenedést, amit a modern irodalom egyik „alapélményének” tekinthetünk. *Az átváltozás* talán máig az egyik legkegyetlenebb reflexió arra, hogy mit is ér az ember a magáénak tekintett világ

A tanulmányban azt kívánom bebizonyítani, hogy erre az elidegenedésre a munkások is reflektáltak; sőt, ahogyan látni fogjuk, éppen ez volt az a dimenzió, ahol mind a két mintában megfogalmaztak egy *következetesen* rendszerellenes kritikát.

Az első lépés a társadalomkritika felé, hogy valamennyi interjúalany szembeállította a szocialista közösségeket az új rendszerben kritizált individualizációval. A németeknél különösen nagy szerepet kapott a munkanélküliség kritikája: sokan ezt tartották az újkapitalizmus legszörnyűbb fenyegetésének. A munkanélküliek nemcsak kiestek a korábban „természetesnek” tekintett kis csoportos közösségekből, hanem sokan egyre jobban izolálódtak, és a végén maguk is elutasították a társas együttlét formáit – vagy inkább azt mondhatjuk, alkalmatlanná váltak a társas életre. Miközben a német mintában előfordultak szélsőséges esetek – alkoholizmus, klinikai depresszió, öngyilkosság –, a magyar interjúalanyok nem említették az elszigetelődés ilyen extrém példáit. A mintában egy interjúalany volt súlyos alkoholbetegségben szenvedő, leszázalékolt férje, aki nyilvánvalóan képtelen lett volna saját magát egyedül fenntartani. Az interjúalany fejében azonban egyáltalán nem vetődött fel a válás gondolata. Azt mondhatjuk, legalábbis a két minta alapján, hogy a magyarok a rendszerváltozás után sikeresebben tudták mozgósítani a kis csoportos erőforrásokat (ha ideértjük a családot), mint a néme-

---

és a szeretteinek tekintett emberek számára, ha elveszíti a „hasznosságát”; hiszen Gregor belső énje (lelke, ha úgy tetszik) az átváltozás ellenére *ugyanaz* maradt. Úgy tűnik, az ember „lelkét” – egyéb hasznosság híján – meglehetősen közönyösen fogadja az embertől elidegenedett világ, benne Gregor hűgával, akiért a testvére elvállalta a fárasztó banki robotot, feláldozva egy másik, kreatívabb életre irányuló vágyait. Az *átvált*zásban megjelenik ugyan az áldozatvállalás motívuma, de a konklúzió – hogy ti. az ember haszon nélkül semmit nem ér – meglehetősen ellentmond a keresztény hagyománynak; noha lehet egyfajta ítélet a „protestáns etikából” kinőtt (vagy attól elrugaszkodott) társadalom felett. De Zola *Germinal*-jában is van utalás arra, hogy a kapitalizmusban az emberek nyomorúsága nemcsak a kizsákmányolásból fakad: *„Ekkor előntötte a harag, s dühödten ordított: ‘Kenyeret! Mintha más nem is kellene, ti barmok!’ Ő ehetett, s mégis majd belepusztult a kínba. Feldúlt családi tűzhelye, egész gyötrelmes élete egyetlen szörnyű csuklásban tört most fel belőle. Ha az embernek kenyere van, azzal még nincs minden rendben. Melyik bomlott agyú találta ki azt, hogy az ember boldogsága e földön a vagyon arányos elosztásában rejlik? Lerombolhatják az egész társadalmat ezek az ámokfutó forradalmárok, felépíthetnek helyébe egy másikat, azzal, hogy mindenkinek kijár majd a maga vajjas kenyere, egy jottányival sem tesz ki boldogabbá az emberiséget, egy jottányival sem enyhítik kínjait. Sőt, csak boldogtalansággal árasztják el a földet, csak azt érik el, hogy egy napon az egész emberiség veszett kutyaként vonít, mert a kielégített ösztönök békés közönyéből a csillapíthatatlan szenvedélyek gyötrelmes piédesztályára emelték.”* A regényben nincs igazi megoldás; az világos és érthető, hogy a munkások (is) emberhez méltó életet követelnek, de az nem, miképpen és mitől tűnne el az a fajta elidegenedtség, amiről az idézetben a mérnök beszél. Az azonban egyértelmű, milyen „megoldást” utasít el az író: és valóban, a társadalom (akármilyen) legveszedelmesebb ellensége nem az a munkástömeg, amelyik őrzőgésében nem riad vissza a hullacsonkitástól sem, hanem a „magányos” anarchista, aki a rombolás „szent” célja érdekében habozás nélkül feláldozza a leszálló bányászokat, köztük a barátját, akit szerelmes férfiként egyébként is „hasznavehetetlennek” tart a mozgalom szempontjából. Az emberi élet iránti közönyében azonban az anarchista veszedelmesen közel kerül a kapitalista világ azon logikájához, aminek Gregor Samsa is áldozatul esik. Valójában azt mondhatjuk – ha a regényben több figyelmet kap Szuvarin alakja –, akkor Zola az anarchistában megteremtette az embertől elidegenedett világ végső „produktumát”: azt az embert, aki uralja a technikát (ezért képes sokkal szörnyűsebben pusztítást véghezvinni, mint a gépbomboló munkástömeg), de Kafka „ártatlan” hősével ellentétben, nem köti semmiféle érzelem senkihez, és ahogyan a barátai feláldozásával bizonyítja, már nem is akarja a kötődést.

tek – bár ehhez rögtön hozzátehetjük, hogy az előbbieket jóval kevesebb „egyéb” (állami, munkahelyi, szociális stb.) erőforrásra támaszkodhattak.

Miközben a szociológiai felmérések tanúsága szerint a magyarok társas kapcsolatai a rendszerváltozás óta egyre inkább szűkülnek (és a második gazdaság elterjedése okán azelőtt sem jutott olyan sok idő az emberi kapcsolatokra), érdemes összevetni a magyar mintát a keletnémettel. Noha természetesen nem beszélhetünk „reprezentatív” mintákról, megkockáztatnám a feltevést, hogy az a fajta elidegenedés, amiről a németek panaszkodtak, elterjedtebb a posztfordista társadalmakban, mint az iparilag kevésbé fejlett területeken. Míg a német munkanélküli Jan egyértelműen megfogalmazta, hogy a gépek feleslegessé teszik az embereket, a magyar mintában senki nem beszélt arról, hogy a Rábában „feleslegesek” a munkások. A keletnémet mintával való összevetésben érdemes arra is rámutatni, hogy a magyarok közül senki nem érezte úgy, hogy csak saját magára számíthat; mint ahogyan Flórának eszébe sem jutott, hogy sokkal könnyebb lenne a háztartás és a saját maga helyzete, ha megszabadulna súlyosan alkoholbeteg élettársától. A német esetben a családi kapcsolatok is sok tekintetben individualizálódtak: Dora elfogadta, hogy nem tud segíteni férje depresszióján, és a férfi nélkül tért vissza Jénába; Jan beszélt arról, hogy volt egy élettársa és egy fia, de az élettársa talált magának egy új partnert, és úgy gondolták, jobb, ha Jan minél kevesebbet találkozik a fiúval. A németek ezeket az élet tényei között említették, elfogadva, hogy az embereknek jogukban áll szabadon megválasztani, hol és kivel akarnak élni, és az egyéni döntés szabadsága fontosabb a korábban kialakult kis csoportos kötődéseknél. A magyar mintában, éppen ellenkezőleg, az emberek a kis csoportok fennmaradását tekintették elsődlegesnek. Miközben tehát számos kritika éri a magyar emberi kapcsolatokat, a német mintával való összevetésben azt mondhatjuk, jóval kevésbé „előrehaladott” Magyarországon az individualizáció.

Annak ellenére, hogy a mintában szereplő magyarok nem találkoztak az elidegenedés olyan szélsőséges formáival, mint a németek, és a kis csoportos (első-sorban családi) közösségek szilárdabb támasznak bizonyultak Magyarországon, mint Németországban, nyugodtan egymás mellé tehetjük az alábbi idézeteket, amelyek mind kritikusan ítélik meg az új rendszerben megerősödő individualizációt: *„Akkoriban egészen más volt a közösségi élet, minden az üzem körül forgott. Rengeteg rendezvény volt, brigádestek, brigádünnepek, nagyon sok ilyen alkalom volt, és rendszeresen találkoztak a kollégák – a brigádban, a műhelyben, a részlegen, meg az egész nagy gyár szintjén is voltak rendszeres és állandó rendezvények. Én nem voltam nagy kommunista, ezt mondtam magának, de össze se lehet hasonlítani azokat a közösségeket a maival. Nálunk nagyon jó hangulat volt az üzemben, rendszeresen összejártunk a kollégákkal, segítettünk egymásnak például tapétázni, építkezni, ez akkor teljesen normális volt. Akkor az teljesen természetes volt, hogy az emberek segítettek egymásnak. Ez ma már egyáltalán nem így van. Az a régi közösségi szellem, ami akkor volt, az ma elveszett. A mi üzemiünkben a száz emberből ma alig néhány dolgozik a Zeissnál, a többit mind kirúgták. Egy ideig még összejártunk, aztán ez abbamaradt. Ma mindenki »magányos harcos«, magával foglalkozik, és csak azzal törődik, hogy neki sikerüljön, a másik nem érdekli. Mindenki csak magára gon-*

dol. Régebben sokkal kollegiálisabbak voltak az emberek. Akinek ma jól megy, az nem törődik avval, akinek rosszabbul mennek a dolgai.” (Carmen, 54)

„A legfájdalmasabb változás? A régi vagongyári szellem, ami volt a munkahelyemen. Tíz-tizenkét órát dolgozott az ember naponta, nem volt mindegy, kikkel és milyen légkörben dolgozik. Szóval, azt nagyon sajnáltuk. Annak teljesen vége. Teljesen. Nyomai még vannak, de az, ami régen volt, nekem valóban hiányzik. A többi emberre levetítve nagyon jónak tartottam a gyerekek üdültetését, a táborozásokat meg hasonló. A gyerekeknek jó volt. Hülyeség volt abbahagyni. Más énnekem nem hiányzik abból a rendszerből.” (Sándor, 59)

„Másképpen kellene elosztani nálunk a munkát... Akinek van munkája, attól egyre többet követelnek, akinek meg nincs, az otthon unatkozik. Az NDK idején rengeteget ünnepeltünk, mindig volt valami közösségi dolog. Sokkal többet voltunk együtt a kollégákkal. Sokkal több időt töltöttünk akkor közösségben. Ez ma nem így van. Mindenkinek más az érdeklődése, munka után ma már egyáltalán nem szokás, hogy eljárjanak valahova együtt a kollégák. Nincs olyan intenzív közösségi élet, mint régen az NDK-ban. Régebben egészen mások voltak a lakóközösségek is. Mi lakótelepen laktunk, közösen nyírtuk a fűvet, ültettük a virágokat, a férfiak együtt bütykölték hétvégén az autót, nagy kerti partikat rendeztünk, meg voltak gyerekzsúrok, születésnapisúrok is. Rengeteget ünnepeltünk együtt, ahogy így visszagondolok. Az emberek mindent együtt csináltak. Ma szerintem sokkal rosszabbak az emberi kapcsolatok. Az emberek csak magukkal, a saját problémáikkal vannak elfoglalva, például ha valaki munkanélküli, vagy más gondja van. Nincs meg a régi összetartás, és ez szerintem nagyon szomorú.” (Martha, 52)

„Összetartóbb közösségeket lehetett akkor egy-egy munkahelyen összehozni. Mondom ezt mint brigádvezető. Egy évben kétszer-háromszor is össze tudtam hozni az embereket ezen a kis horgásztanyán. Ha az első sikerült, a többire szívesen jöttek. Alkalmuk, módjuk volt arra, hogy megismerjék egymást, és akarták is megismerni egymást. Ma ugyanaz a társaság, ugyanazon a munkahelyen – jó, nem ugyanaz, mert az életkor már hármát, négyet kipiszkált onnan, igaz, helyettük vannak újak –, hát nézze, ha össze akarja hasonlítani. Tíz évvel ezelőtt összejöttek itt hatvanöten, mert családostul jöttek, olyan is volt, aki elhozta az anyósát. Most huszonketten. Ezért nem ér rá, azért nem ér rá, fáradt ő az ilyesmíhez. Komoly kifogása talán egy embernek volt. Délután azért eljött, most meg a harmadát nem lehet összeszedni. Ki is ment a divatból, az egyéni problémák is olyanok lehetnek, hogy nem nagy hajlandóságot mutatnak arra, hogy társasági életet éljenek. De ezt a házunkról is el tudom mondani. Nyolcvan lakás, amikor beköltöztünk oda, az első szilveszter napján a nyolcvan lakásból legalább harmincötben jártam. De nálunk is. Keresztül-kasul mászkáltunk együtt, jól éreztük magunkat, sőt – felkelek, hát az egyik vendég ott aludt a padlón. Ma? Nem cserélődtek úgy a lakók, mégis úgy mennek el az ember mellett, hogy egyszerűen nem köszönnék. Valahova villanyszerelőt hívtak, látom, nyomkodja ki összevissza az órákat, mert nem tudja, melyik lakáshoz tartozik. Kérdezem, mit művel? Fel van háborodva: »Csak nem képzeli, hogy válaszolok?« A fene tudja, mi ez. Megjön, nyitja az ajtót, aztán kattán a kulcs a zárban, zárja belülről az ajtót, és hogy mi történik a szomszédban, nem törődik vele. Felettünk lakik egy nő, elég hangos, mindig zörög. Két napig csönd. Nem tudjátok, mi van vele? Nem láttátok? Nem hallottátok? A gyerekek nem jöttek?

Aztán mire a gyerekek megjelentek, kulcs belül van, feltörtük az ajtót, a mama még élt, aztán leültek tanakodni, mit is kéne csinálni. »Hát majd szólunk a mentőknek«, és indultak el. És érdekes, hogy egy ilyen eset se készteni arra a szomszédot... vagy nem törődik vele. Számomra ez egy nagyon elfogadhatatlan befelé fordulás. Mi nem ilyenek vagyunk.» (Tamás, 65)

Amit kiemelhetünk a fenti idézetekből az az, hogy a magyarok *ugyanúgy* reflektáltak az egyén és a közösség viszonyának megváltozására, az egyén közöségtől való elidegenedésére, mint a németek. Itt lényegében megegyeznek a rendszerváltozás utáni tapasztalatok; a munkások mind a két mintában egyként tették szóvá a munkahelyi közösségek szétesését, a kollégák és a szomszédok közti kapcsolat lazulását vagy teljes eltűnését és az emberek csökkenő igényét egy intenzív társas életre. A közösségi élet intenzitásának csökkenését és a növekvő individualizálódást mind a németek, mind pedig a magyarok – ezúttal következetesen – az új rendszer számlájára írták, amely „magányos harcosokat” nevel (ez volt a németek kedvenc kifejezése, amit nagyon sok interjúalany előszeretettel használt), és nem igényli azt a fajta kollektív együttműködést, amit egyöntetűen a brigádok és az egykori szocialista közösségek pozitív örökségének érezték az interjúalanyok. A németek világosan látták, hogy az új, posztfordista kapitalizmus kíméletlenül versenyezteti az embereket, és a rendszer úgy van megoldva, hogy csak az egyéni teljesítményt értékeli, akkor is, ha közös projektekről” vagy „teammunkáról” beszélnek. Ehhez idézném Karlt, aki egyértelműen megfogalmazott egy rendszerellenes kritikát: *„Ma nem is akarják, hogy egy munkahelyen ilyen közösség legyen. Beszélnek »csapatszellemről«, de a cél az, hogy versenyeztessék az embereket, vagyis egymás ellen dolgozzanak, ne egymásért. Egy célért dolgoznak ugyan, de mindenki a magáét hajtja, vagyis önmagából kell kihoznia a maximumot. Én azt mondanám, hogy ma egyértelműen rosszabbak az emberi kapcsolatok, mint az NDK-ban annak idején. Mindenki csak a maga munkáját, a maga érdekeit nézi, csak arra koncentrál, hogy a sajátját teljesítse. Mindenkít annyira lefoglalnak a saját dolgai, hogy a másik problémái nem érdekesek a számára. Én ezt rossznak tartom. És azt hiszem, ez tulajdonképpen ebből a rendszerből fakad. Ma mindenhol hallja, ahogy mondják: »könyöklő társadalom«, mert mindenkinek saját magának kell kiverkedni a helyét a társadalomban. A másikat félre kell tolni, hogy az ember maga előrejusson, vagy hogy érvényesüljön. És erre rengeteg példát talál a hétköznapokban. Mondhatok magának egyet: hárman dolgoztunk a Sparkassénél, hasonló munkakörben. Megmondták, hogy meg akarják szüntetni ezt a fiókot. Mind a hárman ugyanazt csináltuk. Az egyik nekem azt mondta, hogyha arról lesz szó, hogy egy munkahelyért kell harcolnunk egymás között, akkor ő minden eszközzel harcolni fog. Ezt így megmonda. Szerintem ma mindenhol nagyon kiélezett a harc, sehol se keresik a kompromisszumot. Nem az van, hogy nemcsak mindig a magam javát nézem, hanem együtt átbeszéljük a problémát, és próbálunk rá egy közös megoldást találni. Meglátásom szerint ezt ma szinte sehol nem csinálják. Ezért mondom magának: az emberi kapcsolatok minősége szerintem ma minden téren romlott, mindegy, hogy a munkahelyre gondol, vagy a magánéletre. Mi például egy negyvennégy lakásos lakótelepi házban laktunk, volt egy nagy lakóközösségünk, akikkel nagyon sokat ünnepeltünk együtt, sok közös programunk volt. Ez ’89 után megszűnt. Sokan*

elköltöztek, házat vettek, építkeztek, de nem csak ezért. Az egész léggör megváltozott. Mindenki inkább otthon maradt, bezárkózott, nem érdekelte már a közösségi élet úgy, mint régen. Az emberek már nem akartak úgy együtt lenni, mint régen. Korábban gyerektáborokat is rendeztünk a lakótelepen, nagyon szerették a gyerekek. Ma már senki se csinál ilyet. Régebben ott volt a Stasi. Az emberek féltek, hogy valami olyat mondanak, de szerintem ma sokan még jobban félnek, hogy mond valamit, a másik besúgja a főnökének, és esetleg elveszíti a munkáját. Talán ezért sem keresik egymás társaságát. Senki nem akar olyat mondani, amit a másik ellene felhasznál. A privát problémáikat is jobban takargatják ma az emberek, mint régen. Régebben rendszeresen voltak háziünnepségek, amikor a szomszédok összeültek, elbeszélgettek egymással. Ma már senki nem akar ilyet. Nem akarnak olyan bizalmasan összeülni, a dolgairól beszélgetni, mert hátha olyat mondanak, amiből a másinak származik előnye¹⁹... ma mindenki ódzkodik attól, hogy az ötleteit vagy a gondjait másokkal megossza, és ebből neki valami hátránya származzon. Ma szerintem nem is kívánatos az a rendszer szempontjából, hogy a munkahelyen vagy bárhol valódi közösségek alakuljanak. Egy bizonyos szint alatt nem is akarják, hogy az emberek között olyan sok kapcsolat legyen.” (Karl, 51)

Karl szavait azért idéztem ilyen hosszan, mert a beszélő találóan összefoglalta azt, amit a németek többsége elmondott. Az új rendszerben a verseny a munkahelyekért és a munkahelyek megtartásáért kiélezettebbé vált, és az egyének közötti harc ellehetetlenítette a munkahelyi kollektívákat. A „könyöklő társadalom” mint kifejezés szinte mindegyik német interjúban szerepelt ugyanúgy, mint amilyen gyakran beszéltek a „magányos harcosokról” is. A többség arról is őszintén beszélt, hogy az anyagi különbségek új falakat emeltek az emberek közé. Azok, akik rendszeresen megengedhették maguknak a külföldi utazásokat, az egészség- és sportközpontok látogatását és a szórakozás más, költséges formáit, általában nem tartottak kapcsolatot a náluk szegényebbekkel – de ugyanígy, a megszólaló munkanélküliek egy része is azt mondta, hogy nem szívesen találkozna olyanokkal, akik jobb módúak és sokkal többet engedhetnek meg maguknak, mint ők.

Az új egyenlőtlenségek megjelenésével nőtt az emberek egymástól való féltelme és következképpen a bezárkózásra való hajlamuk. Megjelent a gyanakvás, hogy a másik elsődleges célja – mind a munkahelyén, mind pedig a privát életben –, hogy valamilyen előnyhöz jusson, és ezért semmilyen közösködés (ötletek, információk stb. megosztása) „nemkívánatos”, ahogyan Karl fogalmazott. Mivel a bizalmas beszélgetésekben az emberek kiadhatják a gyenge oldalakat, vagy előnyhöz juttatják a másikat azáltal, hogy elismerik: segítségre vagy tanácsra szorulnak, egyre kevésbé akarják egymással megosztani a problémáikat. Így lesz az egyes ember „magányos harcos”, aki meg van győződve arról, hogy a boldogulásért folytatott harcában csak magára számíthat. Több interjúban is megemlítették, hogy míg korábban egyáltalán nem volt titok, ki mennyit keres, ma ennek elárulása akár felmondást is vonhat maga után. Így lényegében olyan információból is „titok” lesz, amit egy „normális” társadalomban éppolyan nehezen lehetne a cég érdekével megmagyarázni, mint ahogyan nevésséges volt

---

19 Kiemelés – B. E.

a SED²⁰ azon igyekezete, hogy legalábbis a nyilvánosság előtt elfojtsanak minden kritikái megnyilvánulását.

Azt, hogy a munkatársak sok helyen egyáltalán nem kollegiálisan, hanem gyanakvással tekintenek egymásra, a német mintában többen is megfogalmazták: „Nagyon jó kis kollektívák voltak az NDK idején. Megvolt az az összetartozás érzése, nagyon sok mindent csináltunk együtt. És ez az összetartozás a rendszerváltással elveszett, mert mindenkinek harcolnia kellett a munkahelyéért, és ez... nekem szerencsém volt, de nem szívesen emlékszem vissza arra az időre. Volt egy szociális terv, hogy akinek kisgyerekei voltak, de sok mindent mi se értettünk. Valahol mindenkit érintett. Persze akkor mindenki csak magával foglalkozott. [Később] De ugye itt még nagyrészt a régi Zeiss-törzsgárda dolgozik, és ez az összetartozás köztünk megmaradt. Ma is megünnepeljük a kollégák születésnapját, de szerintem ez azért van, mert a régi törzsgárdánk nagyon összetart. Még most is. Dolgoznak nálunk ideiglenes szerződéssel emberek, akiket egy ügynökségen keresztül szerződtettek, és meg kell mondanom, sokunkban visszatetszést kelt, mert ők munkanélküliek, és persze munkát szeretnének, és sokszor olyan eszközökkel, hogy odamennek a főnökhöz, hogy X. vagy Z. túl gyakran tart kávészünetet. Meg kell mondanom magának őszintén, hogy mi itt a régi törzsgárdából nem nagyon szeretjük ezeket a szerződéseseket.” (Jutta, 54)

Mások, mint Katharina, szemléletes példákkal is alátámasztották a szocialista korszakban megszokott kollektivizmus és az újkapitalizmusban megjelenő individualizmus közötti különbséget: „Ma attól, aki dolgozik, sokkal többet követelnek, mint régen, és ezért lényegesen nagyobb a stressz és a megterhelés, mint az NDK idején. És aki sok pénzt keres, az még többet akar, vagy állandóan attól retteg, hogy lemarad. Énszerintem nagyon hiányzik az a társas közeg, ami megvolt az NDK-ban. Én nagyon szép időket éltem meg akkor a brigádommal, és ilyen élmények ma nincsenek. Remek kollektívánk volt, még ma is tartjuk a kapcsolatot. Rengeteg mindent csináltunk együtt, közös hétvégi kirándulások, születésnapok, brigádesték – és ezek olyan dolgok, amiket az ember ma nem tapasztal meg a munkahelyén. Nagyon ritkán van az, hogy az emberek tényleg együtt dolgoznak. Ma sokkal inkább harc folyik minden munkahelyen: mindenki saját magának akarja kitaposni az utat, vagy azért hajt, hogyha leépítés van, ne őt küldjék el, hanem a másikat. Beszélnek ugyan »csapatszellemről« meg »projektekről«, de ez a »munkaközösség« csak papíron létezik. Korábban nem ez volt. A brigádban egészen más volt a légkör. Ott valóban volt egy közösség, ami összetartotta az embereket. Mondhatok egy példát: volt egy kolléganőnk, aki, ha rájött, akkor elég sokat ivott. De a brigád mindig ott volt, amikor szüksége volt rá. Meg tudta tartani a munkáját. A rendszervoáltás után aztán sajnos teljesen alkoholista lett.” (Katharina, 46) Katharina és Karl között nem volt kapcsolat; érdekes, hogy mégis mind a ketten nagyon hasonló kritikát fogalmaztak meg a posztfordizmus új, rugalmas munkaszervezéséről, ami csak látszólag rugalmas, hiszen valójában fokozza a megterhelést és nyújtja a munkaidőt.

---

20 A keletnémet kommunista párt.

Katharina és Karl a rendszerváltás után elvesztették munkájukat a Zeissnél, de mindketten újra el tudtak helyezkedni. Jutta a Jenoptik²¹ után a cég egyik kiszervezett részlegéhez, az Olbéhoz került (ami fennmaradását – az Olbe munkásaival folytatott interjúk alapján – az üzem egykori gazdasági igazgatója ügyességének köszönhette). A munkások tehát igen különböző utakat jártak be a Zeiss után; az egybehangzó kritikát tehát nem magyarázhatjuk azzal, hogy egyszerűen azt mondják vissza, amit a gyárban hallottak. De idézhetem itt Giselát, aki végig megőrizte a munkáját a Zeissnek abban az optikai üzemében, amit a rendszerváltozás után átvett az oberkochen-i rivális, a nyugatnémet Zeiss: *„Akkor sokkal jobban összetartottak a kollektívák – többes számban mondom, mert akkor sokkal többen dolgoztunk egy-egy üzemben. Sokkal több közös programot csináltunk az üzemi kollégákkal. Eljártunk tekézni, voltak nagy kerti partik, a gyerekeknek is sok mindent csináltunk. Meg nagyon sokat ünnepeltünk munka után. Ez ma már nincs így. Az ember eljár dolgozni, leteszi a munkát, hazamegy, aztán becsukja az ajtót. A szomszédokkal is egészen más ma a viszony, mint régen. Akkor volt egy házközösségünk – így hívták, mind fiatalok voltunk, huszonhárom-huszonnégy évesek, egy-két gyerekkel, akkor kaptunk lakást, nagyon sok közös témánk, közös gondunk volt, sok időt töltöttünk együtt. Neveltük a gyerekeket, szórakoztunk, klubesteket rendeztünk. Akkor nagyon sokat ünnepeltek együtt az emberek. Ma ez másképp van, talán mert az embereknek más gondjaik vannak, nem akarnak már egymással úgy összejárni, mint régen. Azt mondja a szomszédjának, jó napot, és behúzza az ajtót. Ez a mai rendszerből jön. Ebből a rendszerből [csend]. Ahogy ma az emberek visszahúzódnak – nem, ennek semmi köze a szegénységhez. Én azt hiszem, ez azért van, mert ma egy csomó olyan gondjuk van, ami az NDK idején nem volt. Akkor mindenkit, vagy szinte mindenkit egyenlően kezeltek.²² Mindenkinek megvolt a munkája, tudta, mennyi jövedelemre és kiadásra számíthat. Ma minden bizonytalan, az emberek félnek a jövőtől. Akkor senkinek nem voltak igazán nagy problémái. Megvolt az emberek munkája, a gyerekek helye az óvodában, az egészségügyi ellátás... ma mindent magának kell elintézni az embernek, és ezért sokkal több a stressz. Az embereknek nincs idejük a közösségre.”* (Gisela, 48)

Szeretnék rámutatni, hogy az, amit Gisela leír – az emberi kapcsolatok minőségének megváltozása és a közösségi léttől való visszahúzódnak –, tökéletesen megegyezik Tamás tapasztalatával a horgásztanyán és a lakótelepen. Arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy a megszólalók kivétel nélkül az újkapitalista rendszerrel hozták összefüggésbe az individualizációt; mint ahogyan az is általános nézet volt, hogy a régi szocialista kollektívákhoz hasonló közösségeket ma nem lehetne létrehozni, mert nem olyan a „környezet”, ahogyan Katharina fogalmazott. Valamennyi interjúalany érezte a környezetnek ezt a változását. Jellemző módon az emberek nem csak a munkahelyi kollektívák széteséséről beszéltek, hanem kifejezésre juttatták, hogy ez a változás egy szélesebb társadalmi folyamatba illeszkedik.

21 A Jenoptik igen jelentős állami támogatást kapott a szövetségi kormánytól a munkahelyek megmentése érdekében.

22 Kiemelés – B. E.

A tanulmány elején jeleztem, hogy elsősorban azt szeretném megmutatni, hogyan jutnak el a munkások a szocialista közösségektől az antikapitalista kritikáig. A fenti idézetekkel ezt a folyamatot kívántam illusztrálni, illetve összegezni, mit is tekinthetünk antikapitalista elemnek az egyébként nagyon megegyező véleményekből a két mintában. Határozottan antikapitalista elemnek tekintem az emberi kapcsolatok minőségének romlását, amit minden interjúalany felpanaszolt. A munkások ezt két dologgal hozták összefüggésbe: az anyagi egyenlőtlenségek növekedésével és az új rendszerben megjelenő általános individualizálódással. A németek egyhangúan bírálóan beszéltek a posztfordizmus individualizáló hatásairól: a munkások közötti verseny fokozódásáról az egyes munkahelyekért, az egyéni teljesítmény abszolút felértékeléséről a közösségi munka rovására, és mindezzel összefüggésben az egyének fokozódó bezárkózásáról, akár azért, mert félnek attól, hogy kiadják magukat a versenytársaknak tekintett munkatársak előtt, akár azért, mert nem látják hasznosnak vagy kifizetődőnek a társas együttlétet. A magyarok kevésbé vették észre a posztfordizmusba való átmenetet; a jelenség, amit leírtak (az individualizálódás és a közösségtől való elidegenedés) azonban lényegében megegyezett az elidegenedés német tapasztalataival. Tamás mellett Évát is idézhetem, aki ugyanúgy az újkapitalista rendszerrel hozta összefüggésbe a kollektív szellem hanyatlását, mint Karl, Katharina vagy Gisela – annak ellenére, hogy rokkantnyugdíjasként élt a Rábában dolgozó férjével egy kis faluban (ahova éppen az alacsonyabb megélhetési költségek miatt költöztek ki iskolás lányukkal).

Éva életkörülményei egészen másként alakultak, mint a németeké: *„A mai fiatalokban nincs meg az a lelkesedés a munka iránt, nincs meg az a munkaszeretet. Én emlékszem a társadalmi munkákra, amikor azért maradtunk benn, mert hat ládának kitörött a lába, aztán gyereünk gyorsan, csináljuk meg. Megcsináltuk, nem vártunk érte köszönetet, nem vártunk érte semmit, de megcsináltuk. És akkor meg lehetett. Szóval valahol hiányzik az az összetartás, az az összefogás. Itt most mindenki irigy a másokra, hogy az esetleg 5 Ft-tal többet keres, vagy 1000-rel, vagy lehet, hogy 10 000-rel. Szóval ez egy ilyen dolog. Nagyon megváltoztak ma az emberek, én ezt így látom. Nem úgy van, mint régen, hogy kiosztják a fizetést, borítékban, tied, tied, tied, aztán mindenki látja a másikat. Most már nem így működik. Most már azt sem tudja az a másik. Nincsenek meg azok a munkahelyi közösségek... régi összeszokott társaság volt. Ha egyszer összeszoktak, kimarták azt, aki nem úgy állt hozzá. De hát az a régi törzsgárda mára már csak nyomokban létezik. Hallgatom, amiket a férjem mesél, sokszor el sem akarom hinni, hova jutott ez a gyár.”* (Éva, 54)

A versenyszellem növekedése mellett mind a két mintában említették, hogy az embereknek ma sokkal több mindenről kell gondoskodniuk, mint régen, és ezért eleve lecsökkent az a szabadidő, amit hajlamosak feláldozni az olyan „haszontalan” tevékenységekre, mint a társas együttlét. Noha erről a munkások nem beszéltek, de az idő fogalma maga is átalakult. Az emberek „tudatosabban” kezdtek el gazdálkodni vele, mintha az új rendszer sikeresen megtanította volna őket arra, hogy az elfecsérelt idővel pénzt vagy más, jobb lehetőségeket veszítenek el. Azt mondhatjuk, hogy a tartós munkanélküliek – főleg a német mintában – kimondatlanul is fenyegetésként jelentek meg: így járnak azok, akik

nem gondolkodnak előre, nem törődnek a jövővel, elvárják, hogy mások gondoskodjanak róluk. Noha a megszólalók (főleg azok, akiknek tartósan munkanélküli családtagjaik voltak) kritizálták ezt a felfogást, nyilvánvaló, hogy valójában mélyen benne volt a köztudatban, olyannyira, hogy a munkanélküliek többsége társadalmi kudarcként élte meg helyzetét.

Az emberek világosan megértették és kifejezték, hogy a közösségi embert *nem* értékeli az új társadalom; a „könyöklő társadalom” és a „magányos harcos” olyan gyakran felbukkanó mentális képe egyértelműen tükrözte a németek azon meggyőződését, hogy egy szélsőségesen egoista, a többiekkel szemben kíméletlen magatartást jutalmaz a legjobban a rendszer, miközben a perifériára szorítja azokat, akik az új, kiélezett versenyhelyzetben nem tudnak vagy nem akarnak harcolni magukért. Miközben a magyar munkások a többi társadalmi csoporttal szemben élték meg romlásként a helyzetüket, a németekhez hasonlóan kifejezték, hogy az újkapitalista rendszer nem egy közösségi logikával működik: *„Az biztos, hogy akkor jobb volt az emberek közötti légkör. Régen volt olyan, hogy elmentünk együtt színházba a kollégákkal. Ezek már megszűntek, ilyen már nincs. Megmondják, hogy kilencvenhat embernek menni kell. Betegállományban voltam. Felhívtam a kollégát, azt mondja, te nem vagy benne, hogy te még maradtál. De akkor már kilencvenhat embernek menni kellett. Aztán eltelt egy bizonyos idő, még utána harmincötöt lapátra tettek. Aztán kitudódott, hogy ki az, akinek menni kell, már nem is figyeltek a kollégák se azokra, akikkel addig a legjobb viszonyban voltak. Már mint az idegen, úgy, mint aki csak belekeveredik a... Akkor már úgy voltak vele, hogy te már nem is ide tartozol. Pillanatok alatt megváltozik a légkör. Addig még biztosítva volt, senkinek nem volt az, hogy idegeskedjen, hogy holnap nem lesz munka. Jobban összetartott a jónép. Két-három ízben is voltam benn, de hát már láttam, hogy nem is úgy foglalkoznak az emberrel, pedig nagyon jó viszonyban voltunk. Már nem is úgy állnak a dologhoz. Már egy félelem volt bennük, hogy ő ott van, miért van ott, és ők azért kikapnak. Nem szabadott két embernek megállni és beszélgetni, mert ha ezt a főnök meglátja – egyfajta terror, karhatalom ez szinte. Tehát messziről látszott, hogy itt megváltozott az élet teljes mértékben.”* (Zsolt, 56)

A tanulmány elején említettem, hogy a kortárs szociológiai felmérések szerint Magyarországon a második gazdaság jelentősen lekötötte az emberek szabadidejét. Ez azonban nem feltétlenül jelentett individualizálódást, hiszen sok tevékenységet az emberek közösségben, családban végeztek. A második gazdaság lehetőségeinek beszűkülésével – főleg a falvakban – nemcsak a lakosok mellékkeresete csappant meg, de a közös munkára alapozott tevékenységek köre is beszűkülött: *„Hát énszerintem a falun most rosszabbul élek, biztos, hogy rosszabbul. Ha akkor az ember érvényesülni akart, dolgozott, és ha én azt akartam, hogy nekem jövőre valami legyen, akkor nekem lett. Tehát ha mi azt mondtuk, hogy gyerekek, szedjük a málnát idén meg jövőre, az ekkora gyerekeknek volt kisvödör a kezében, az a kisvödört szedte, és versenyben szedtük a málnát, és szedtünk egy Zsigulit egy nyáron. Akkor volt értelme. Nehogy azt higgye, hogy mi most gonosz szülők voltunk, hogy megszakadt a gyerek, mert mindegyik a maga erejéhez mérten, nem rosszalkodott addig, hanem csinálta és örömmel csinálta, mert tudta, hogy van egy cél. Most*

ez a cél nincs.²³ Tizenöt-tizenhét ház is épült abban az időben. Új házak. Ha ma családot alapítanak, születik a gyerek, egy-kettő, aztán nem tud mozdulni, mert nem tud. Mi leéltük a fiatalságunkat úgy, hogy végigdolgoztuk. Örültünk, ha lejöttünk málnaszedés után a gyerekekkel a strandra, mert ez is meg volt ígérve a gyerekeknek, hogy délelőtt leszedjük a málnát, és délután strand. De a városi ember mindig elment nyaralni. Mi állandóan fejlesztettünk. Nem elég hosszú a ház, oda egy disznóolat, és benne van a sok pénze a falusi embernek, és most ott állnak üresen az épületek, mert mindenki visszafejlesztette a gazdaságát, mert hát így van értelme állatot tartani, ha nem tudom eladni? Nincs plusz, nem tudunk pluszt termelni, amit a mi generációnk tudott. A mostani fiatalok nem tudnak úgy előrelépni. 25–30 fokos melegben egész nap kinn lenni – nem semmi. Na de 5–6000 Ft-ot is felmarkoltunk, három felvásárló is volt faluban. Most már rájövünk lassan arra, hogy odaadjuk a földet is, mert nem érdemes vele foglalkozni. Csak annyi legyen, hogy a saját szükségletre. Van három gyerekünk, de traktorunk az nincs. És mindent bérmunkával csináltatni, az sok. Nekünk nincsenek gépeink.” (Fanni, 50)

Az idézet több dologra is rávilágít. A falu-város ellentét annyira volt tartós, hogy a Rába levéltári anyagaiban az 1960-as és az 1970-es években is állandóan visszatérő kritika, hogy a falusiaknak nincs idejük a mozgalomra, a társadalmi munkára vagy a továbbképzésre, mert rohannak haza megművelni a földjüket (míg a falusiak védelmében a források azt is megjegyzik, hogy a városi munkások irigykedve nézik a falvakban épülő új házakat, és kérdezzétek, hogy miből telik erre falun az embereknek). A második gazdaságnak természetesen rengeteg formája létezett, kezdve a málnaszédéstől a komolyabb vállalkozásokig. Több szociológus, köztük Szelényi Iván és Róna-Tas Ákos is osztotta azt a meggyőződést, hogy a második gazdaságba való bekapcsolódás elősegíti a kapitalista (vállalkozó) szellem kialakulását, és így jó alapja lehet a piacgazdaságra való áttérésnek. A második gazdasággal foglalkozó hazai közgazdászok, akik először írtak könyvet a témáról, nem osztották ezt az elképzelést, amit egyébként a rendszerváltozást követő fejlemények igazoltak.²⁴

Fanni történetéből is kiderül, hogy második gazdaságbeli tevékenységük a szocialista iparra és mezőgazdaságra épült; és megfelelő pénztőke hiányában nem is lehettek volna vállalkozó farmerek, függetlenül attól, hogy milyen szellemet alakít ki bennük a málnaszedés. Ugyanakkor szeretném kiemelni azt a pszichológiai motívumot, amit a magyar munkások többsége explicite is kiemelt: hogy akkor, a régi szocialista rendszerben volt egy cél, amiért igaz, hogy sokat kellett dolgozniuk, de reális esély volt arra, hogy elérjék. Az interjúalanyok óriási többsége szegény családból származott; a lakását, a házát és a kocsiját a maga erejéből, munkájából szerezte. Kereső korú gyermekeikről beszélve igen kevés

23 Kiemelés – B. E.

24 Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. A szerzők később arra is rámutattak, hogy ez a privát szektor az állami iparhoz csatlakozott (vagyis jórészt állami megrendeléseket teljesített). Ezért szkeptikusak voltak afelől, hogy ez a „második” gazdaság egészében képes lesz talpon maradni egy kapitalista struktúrában. Tézisük hamarosan beigazolódott, hiszen a „második” gazdaság jó része – főleg a mezőgazdaságban – leépült a rendszerváltás után.

esélyt láttak arra, hogy azok önerőből képesek lesznek saját maguknak otthont teremteni. Ez a perspektíva-vesztés különösen erősen jelentkezett a falvakban élő interjúalanyoknál, ahol a materiális lehetőségek beszűkülése a közösségi életre is kihatott: „Változtak, az biztos, de hogy jót-e, rosszat-e, én azt mondom, hogy rosszfelé. Rosszabb. Hát nehezebb az élet. Nehezebb az élet. Amikor mi fiatalok voltunk, több jutott, pedig '67-ben építkeztünk. Akkor egy házat fel lehetett építeni. Ezért mondom. Hát akkor a vállalattal elmentünk kirándulni, nyaralni, üdülni. Hát bizony azóta nemigen. Itt vagyunk mi, nyugdíjasok, nem tudunk elmenni üdülni, vagy mit tudom én. Én, ha a gyerekeimhez viszonyítom a mi fiatalságunkat, akkor... mert én azt mondom, énnekem már jól van úgy, ahogy van, ami van, jól van, csak azt látnám, hogy a gyerekeimnek meg az unokáimnak... (sír). [Később] Hát sok jót nem látok öbennük se. Pedig mindenki dolgozik a családban, a lányom itt van az iskolában, a konyhán van, a vőm is, másodállásban, a fiam meg azért hajóz, hogy több legyen, márciustól novemberig nincs itthon. A menyem elkezdett már építeni, és akkor a fiam elvette, akkor utána rendezték. De akkor azóta is ott megállt a tudomány, mert nincs miből. Nem tudják a felső szintet rendbetenni, hát nem tudják. Ott a négy gyerek. [Később] Ilyen problémák vannak. Nem tudom. Nem sok jót látok a gyerekek jövőjében sem, mert én azt mondom, énnekem már jól van így a lakás, majd ha amelyik gyereké lesz, majd az rendezze, de nem látok jobb jövőt a gyerekeknek sem. Nem.” (Márta, 60)

Ahogy jeleztem, a magyar mintában nem találok az elidegenedés olyan szélsőséges formáival, mint ami előfordult a németeknél, mintha a kis csoportos közösségek (elsősorban a család) erősebb védelmet jelentettek volna Magyarországon. Olyan eset azonban előfordult, amikor az új anyagi egyenlőtlenségek a szülő-gyerek kapcsolatot is felbomlasztották. Flóra beszámolóját azért idézem részletesen, mert arról is képet ad, hogyan ásta alá a falu közösségi életét az új különbségek megjelenése és a sokakat fenyegető elszegényedés: „Mindenkinek megtartottuk a neve napját. Buliztunk. Sokszor hajnalig itt szólt a zene, olyan jó volt! Danoltunk meg minden. Ez most már nincs, mindenki a maga, minden megszűnt, mert miért? Mert egyik is, másik is elkezdte, én ezt már nem tudom csinálni. Nem tudok három-négy kiló húst megcsinálni, meg öt-hat féle süteményt, meg italt meg minden, hogy dárídó legyen! Hát ha én ezt megcsinálom továbbra is, három hétig nem ehetek utána, mert egy nap elszúrta azt a három heti dolgot, amiből éltem volna. Nem engedhessük meg, megszűnt. Nagyon szépen összejártunk, volt úgy, hogy egy névnapon voltunk huszonöt-harmincan. Kipakoltuk a bútorokat, táncoltunk, harmonikáztunk, meg minden. Nagyon jó volt. Összejártunk... de most már nem engedhessük meg, nincsen. Folyamatosan ezek mind megszűntek. Nem bírtuk csinálni tovább. A sógorom – ők a mai napig is tartják, de már csak szűk baráti körben. Mondják, miért nem megyek, hát nem megyek el, mert akkor már vegyek ajándékot, ha már lemegyek, ők visszajönnek, ha visszajönnek, nem tudom nekik azt biztosítani, amit ők biztosítottak. Inkább nem csinálom. [Később] Hát a gyerekekre visszatérve. A lányom, ennek valóságos betege vagyok. Hozzáment egy jómódú fiúhoz. A házatól kezdve minden megvolt. Abból álltuk ki a lakodalmat, a disznókból, akkor még téveszvilág volt. Nem voltunk mi akkor szegények, de azok meg még gazdagabbak voltak. Aztán eltávolodott, megszűnt minden kapcsolat. Ma már szóba

se áll velem, se a testvéreivel. Mert olyan nagyra vitte, nagymenő vállalkozása van, kereskedők, gyönyörű kocsijai, minden. És hát bizony lenéz bennünket. Olyannyira, hogy még az öccsének az esküvőjére se jött. És mikor hívtam – két-három éve hívtam utoljára telefonon, megtudtam a számát, aztán felhívtam, hogy jöjjön haza, mert az unokámat nem láttam, hívtam, hogy jöjjön haza, úgy szeretném, ha együtt lenne a három gyerekem, aszonta, anyu, bocsnát, nem is mondta, hogy anyu, ki se mondta, felejtetek el bennünket, és ne keress többet telefonon, mert vedd tudomásul, hogy nem vagy az anyám. És mondom, ezt most miért mondod énnekem, hát nem ezért neveltünk fel. Mire azt mondta: »Tudod mit? Még kifizetem, amiért felneveltél.« »Nem, lányom, énnekem ne fizessél te ki semmit. De ha nem jössz el, legalább annyit engedj meg, hogy én elmenjek, legalább a kisgyereket hadd lássam.« »Nincs arra szükségem, hogy átlépd a küszöbömet.« Mondtam, akkor boldog új évet kívánok. Azóta nem keresett. Nem is fog keresni.” (Flóra, 53)

Más, már idézett interjúkban is szerepelt, hogy a korábbi „majdnem egyenlő” kollektívák eltűnésével az anyagi egyenlőtlenségek növekedése létrehozott egy társadalmi távolságot is az emberek között, és már a gimnáziumban megnézik, ki milyen családból jött (ti. a gyerekek társas érintkezésében is különbséget jelent, ki mennyit engedhet meg magának). Különösen nagy hátránnyal „indultak” a gyermekeiket egyedül nevelő szülők. Az idézett német interjúkban mindenhol megjelent az a vélemény, hogy a szocialista rendszerben többet törődtek az emberekkel – a brigádban elmondhatták a gondjaikat, az üzemnek kötelessége volt segíteni, vagy legalábbis kivizsgálni a munkások panaszát, erősebb volt a munka- és lakóhelyi szolidaritás – mint a posztfordista rendszerben, ami minden eszközzel erősíti az individualizációt és az egyének közötti kíméletlen versenyt. Noha a magyaroknál a posztfordizmus igencsak felemásan tudott kibontakozni, érdekes módon itt egybecsengett a magyarok és a keletnémetek véleménye. Mindkét mintában úgy gondolták, hogy a munkások érdekérvényesítő ereje nagyon meggyengült.

A kollektív problémakezelés intézményei – és hangsúlyozom, itt tökéletesen megegyeztek a német és a magyar vélemények – vagy megszűntek, vagy annyira eljelentéktelenedtek, hogy nem képesek arra, hogy betöltsék ezt a funkciót: „A múlt rendszerben volt egy szociális háló, ebben a rendszerben ilyen nincs. A múlt rendszerben volt egy olyan rendelet, hogy aki három hónapnál többet nem dolgozik, azt már letartóztatták, közveszélyes munkakerülő volt, azt ők elhelyezték. A múlt rendszerben volt egy olyan, hát ha nem dolgozol, mutasd meg, miből élsz. Most nem kell megmutatni. És mégis, hány ember van, aki sokkal jobban öltözik, meg sokkal jobban elvan, mint az, aki dolgozni jár. A bérből és fizetésből élő meg nem keres. És hol a szociális háló? Nem volt az utcán ennyi csöves, mert ugye voltak a munkásszállók, a munkásszállón el tudott helyezkedni, most meg elmegy egy albérletbe, húszszert kérnek egy ágyért, hát azért ácsi! Miből fizesse ki a szerencsétlen? Vagy aki ilyen helyzetbe került, megnézte a szakszervezet vagy a párt is. Bár én nem voltam kommunista, de mindenesetre volt egy szociális háló, utánanézték a szakszervezetben még így is, hogy akkor szerezzünk neki munkahelyet, ha a gyárban nem tudunk, akkor hová tudjuk elhelyezni. De akkor volt ám olyan, hogy felhívta a ruhagyár a vagongyárat, hogy segítség, hova tudjuk elhelyezni. Most ilyen már nincs. Akkor a

szakszervezet kemény volt. Nem, mint most, igazándiból most nem is tudom, minek a szakszervezet, bocsi, annak ellenére, hogy elnökségi tag voltam, de igazándiból nem tud segíteni, mert elvették a javait.²⁵ Annak idején, ha valahol tényleg valakinek a főnökével problémája volt, felhívtuk, felvettünk egy jegyzőkönyvet, odamentünk és letárgyaltuk a főnökével. Most ez már nem is igen működik, mert azt mondják, ha nem tetszik, elmehetsz máshová dolgozni.” (Zsóka, 51)

Miközben a magyar mintában valamennyi szakszervezeti aktivista panaszkodott a szakszervezetek ellehetetlenüléséről, mind a Zeiss, mind a Jenoptik üzemi tanácsának elnöke úgy vélekedett, hogy mindkét vállalatnál jól működik a munkavállalói érdekképviselet. Szerintük a kis cégeknél dolgozó munkavállalók vannak igazán kiszolgáltatott helyzetben, ahol sokszor a tulajdonosok is akadályozzák az érdekképviseletek megalakulását. Mindkét elnök munkásként dolgozott a szocializmus idején. Tanulságos adalék lehet a régi és az új közösségek összehasonlításához, hogy noha elégedettek voltak a vállalatok által biztosított munkásképviselettel, mindketten nagyon hasonló kritikát fogalmaztak meg a régi közösségi szellem eltűnéséről, mint az interjúkban megszólaló munkások: „Régen sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a valódi csoportmunkára: vagyis a brigádon belül úgy osztották el a munkát, hogy mindenki a képességeinek megfelelő feladatot kapott. Az emberek kölcsönösen segítették egymás munkáját, volt egy kollektív összedolgozás. Ez ma már nincs. Ma az egyén van a középpontban, egyre kevesebb a hajlandóság az emberekben arra, hogy a másíknak segítsenek. Az a társadalom, amiben ma élünk, a könyöklő társadalom, ahol mindenkinek magának kell érvényt szerezni az akaratának, és fontosabb az, hogy az ember helytálljon magáért, mint az, hogy a másíknak segítsen. Az a baráti viszony, ami korábban fennállt a kollégák között, gyökeresen megváltozott. Az az összetartás, ami régen volt, ma már nemkívánatos.²⁶ Az új rendszernek nincs szüksége ilyesmire, amit én nagyon sajnálatosnak tartok. Most előtérbe került az irigység és a félelem, hogy a másíknak többje van. Ez a társadalom nem támogatja, hogy az embernek sok barátja vagy nagy ismeretségi köre legyen, akikre számíthat. Mindenki a maga életét éli, megpróbálja saját magát a felszínen tartani, megtartani a munkahelyét, megvalósítani magát a munkájában. Ez a rendszer csak az egyéni teljesítményt értékeli, egyáltalán nem számítanak a közösségi kapcsolatok, mint korábban. Énszerintem ez nagyon nagy kár. Ebből a szempontból az NDK-ban sokkal szociálisabb, emberibb volt a hozzáállás a munkához. Nagyon sokat számítottak a barátságok. Ma csak a siker számít. Aki a második, az már sikertelen és frusztrált. Sokszor elnézem ezt az új generációt, és sajnálom, hogy ők már csak ezt ismerik.” (Thomas, 60)

Thorsten, miközben kiemelte a Zeiss-munkások jó helyzetét, pesszimistán nyilatkozott a munkás-érdekképviselet általános helyzetéről. Hangsúlyozta, hogy a posztfordista munkaszervezés nem kedvez sem a munkásközösségek, sem pedig a szolidaritás kialakulásának, ami megnehezíti a szakszervezetek helyzetét: „A munka világa teljesen megváltozott. Az NDK-ban mindenkinek joga volt a munkára. Természetesen a hatalomnak megvoltak a maga politikai elvárásai,

25 Kiemelés – B. E.

26 Kiemelés – B. E.

de a munkához való jogot, azt mindenkinek biztosították. Ez ma alapvetően megváltozott. Én azt mondom, hogy a munkások kiszolgáltatottsága különösen nagy, a kis- és középüzemekben. A legtöbbször egyáltalán nincs érdekképviselet. A törvény ugyan kimondja, hogy az öt főnél többet foglalkoztató üzemekben kell üzemi tanács, de 80%-uknál az történik, hogy a munkaadó azt mondja, ha ti itt üzemi tanácsot csináltok, azonnal kirúglak benneteket. Ugyanez vonatkozik a szakszervezetre. Pedig különösen a kisüzemekre jellemző, hogy munkaidőn túl dolgoztatják az embereket, késnek a fizetéssel és hasonlók. A munkaadó meg azt mondja nekik, hogy örüljétek, hogy van munkátok. Ezért hiába mond bármit a törvény, akkor sem lesz munkásképviselet. Csökkent a társadalmi szolidaritás, ez az én tapasztalatom. Én annak idején [a rendszerváltásnál] azért lettem szakszervezeti aktivista, mert azt gondoltam, itt az ideje, hogy végre a munkások is szót kapjanak. [Később] Régen az emberek mindent együtt csináltak, mindent közösségben. Meg rá is voltak kényszerítve, hogy segítsék egymást. Ma az ember befejezi a munkát, beugrik a kocsijába, megy haza, és akkor már csak a saját gondoljait foglalkoztatják, nem a közösségi dolgok, mint régen. Régen az emberek simán becsöngettek a szomszédhoz, ha kellett nekik valami segítség, vagy csak beszélgetni akartak egy kicsit. Akkor az benne volt, hogy mindenki számíthatott a másokra. Ez elveszett, az az én tapasztalatom. Mindenki csak a maga dolgáért vállal felelősséget, azt gondolja, nekem elég a magam baja, oldja meg a másik is a sajátját. Az, hogy az ember a másikért is felelős – az az érzés elveszett. Mi a régi kollégákkal, noha már rég nem dolgozunk együtt, még mindig rendszeresen eljárunk – volt egy kis csoportunk annak idején, akikkel együtt sátoroztunk, együtt jártunk nyaralni, mentünk Csehszlovákiába, meg ahova lehetett. Ez még ma is megvan, de én úgy látom, hogy egyre kevesebb az emberek között az ilyen közösség. Az a régi együttlét, a közösség érzése énszerintem mára elveszett. Az emberek akkor a munkán kívül is szívesen találkoztak, együtt voltak, megbeszélték a problémáikat. Ma sokkal kevésbé ismerik egymást a munkatársak, és igény sem nagyon van rá, hogy a munkahelyen kívül is összejárjanak. Az egész társadalmi közeg megváltozott, és szerintem ez nagyon szomorú. Én egyáltalán nem sírom vissza az NDK-t, és nagyon örülök a rendszerváltozásnak, de sokkal jobban szerettem volna, ha egy darabka közösségiség megmarad.” (Thorsten, 52)

A tanulmány elején azt ígértem, hogy megpróbálom megmutatni, hogyan épül fel az elveszett szocialista közösségek talaján egy antikapitalista társadalomkritika. A fenti interjúkból azokat az elemeket emelem ki, amelyek teljesen egybecsen-
genek – függetlenül attól, hogy a keletnémet társadalom nem lépett a piacosodás útjára, mint Magyarország, és a rezsím összeomlásáig a szocializmus egy kollektív modelljét próbálta megvalósítani. Fontos elemnek tekintem azt az egybehangzó német és magyar véleményt, hogy a szocializmus idején a közösségek sokkal jobban működtek, mint az újkapitalizmusban. Mindegyik interjúalany úgy vélekedett, hogy ez a társadalmi közeggel volt összefüggésben: az embereknek nem kellett versenyezniük az állásokért, sokkal nagyobb volt az egyéni biztonság, nem voltak akkora társadalmi egyenlőtlenségek, mint az új rendszerben, és az embereknek több idejük és kedvük volt másokkal foglalkozni. Annak ellenére, hogy a posztfordizmus mint termelési mód Magyarországon csak „felemásan” tudott kibontakozni, az új rendszer elidegenítő hatásaira a németek és a magyarok egy-

ként reflektáltak. Azt a kritikát, hogy régen sokkal közösségibb gondolkodásmód jellemezte az embereket, és nagyobb érdeklődéssel, szolidaritással fordultak munkatársaik és szomszédaik felé, mint ma, éppúgy megtaláljuk a német, mint a magyar elbeszélésekben. Tulajdonképpen azért helyeztem egymás mellé az idézeteket, hogy ezt az egybecsengést demonstráljam; noha az interjúalanyok mai életkörülményei, tájékozódási lehetőségei nagyon különböztek egymástól, mind a magyarok, mind a németek úgy ítélték meg, hogy az újkapitalizmus lényegesen rontotta az emberi kapcsolatok minőségét és a közösségi összetartozást.

A munkások nem használták az elidegenedés fogalmát, de az interjúkban elmondott nagyon hasonló tapasztalatok véleményem szerint pontosan leírják az egyén és a közösség viszonyának elidegenedését és a munkahelyi individualizációt. A németek világosan elmondták: a munka az újkapitalizmusban valóban a nyilvános és a privát szféra szigorú szétválasztását jelenti, és az új rendszerben a munkahelyi közösségek létrejötte „nemkívánatos”. Megint visszatérnék itt a „magányos harcos” sokat emlegetett metaforájára. A német interjúalanyok túlnyomó többsége egy olyan társadalmat vizionált, ahol az emberek magukra vannak hagyatva, és ha nem képesek arra, hogy helytálljanak magukért, akkor tulajdonképpen be kell érniük a perifériára szorult tartós munkanélküli alacsony rendű státusával.²⁷ A „harc” metaforáját a nagy többség nagyon tudatosan használta; mint ahogyan azt is egyértelműen megfogalmazták, hogy az új rendszerben a kollégák nem egy közösség tagjai, hanem mindenekelőtt versenytársak, és gyakran úgy is kezelik egymást. Jutta a szerződésesek kapcsán beszélt kenyérharcról és a munkások közötti rivalizálásról, de hasonló tapasztalatokról számolt be Zsolt is, aki a másik oldalról, az elbocsátott dolgozó szemszögéből élte át a munkások közötti szolidaritás hiányát. Mind a németek, mind a magyarok úgy látták, hogy az újkapitalizmusban felerősödő versenyszellem mélyen aláásta a közösségi összetartást. Visszautalok itt Karl hosszan idézett kritikájára, aki talán a legáltalánosabban rajzolta fel a társadalmi elidegenedés „képletét”: az emberek félnek megosztani bármit is egymással, mert vagy attól félnek, hogy elárulják a gyenge pontjukat, és ezáltal támadási felülethez juttatják a másikat, vagy pedig attól, hogy mások húznak hasznot az ő ötleteikből. Karl nem volt egyedül ezzel az elvontabb társadalomkritikával; hasonló dolgokat fejtegetett az újkapitalista társadalom pszichológiai működéséről Katharina és Jakob is, de a német interjúk többségében kimutatható az a felfogás, hogy az újkapitalizmusban egyfajta harc folyik az emberek között, és az egyéni érvényesülés érdekei mindenhol legyőzik a szolidaritást.

A magyar interjúkban nem szerepeltek a „magányos harcoshoz” hasonló metaforák, de – ahogy az idézetek mutatják – annál több szó esett az individualizálódás negatív emberi hatásairól. Noha a magyarok és a németek rendszerváltó tapasztalata jelentősen különbözött egymástól, a kisközösségek kritikájától az összes interjúalany eljutott a nagy társadalomig; vagyis az emberi kapcsolatok felől kiindulva valamennyien megfogalmaztak egy antikapitalista kritikát. Az emberek világosan megfogalmazták a két rendszer, a szocializmus és az újkapitalizmus pszichológiai ösztönzői közötti különbséget. Míg az előbbi az egyenlőségre, az együttműködés-

---

27 A társadalmi tudattal részletesebben a következő fejezetben foglalkozom.

re és a sokszor a hiánygazdaság által kikényszerített kölcsönös segítségnyújtásra, közösségi szolidaritásra alapozott, addig az utóbbi előtérbe helyezte az egyéni versenyzést, az individualizációt, és ösztönözte az egyenlőtlenségek növekedését. Az interjúk többségében tükröződik az a felismerés, hogy az újkapitalizmusban az emberek félnek egymással bármit is megosztani. Érdekes módon itt mind a németek, mind a magyarok nemcsak az anyagi javak megosztásáról beszéltek, hanem következetesen ideértették a nem materiális javakat: időt, ötletet, érzéseket, amiket az emberek már nem kívántak egymással megosztani. Az újkapitalizmusban szélsőséges méreteket öltő individualizációra a németek és a magyarok egyként reflektáltak, a rokkantnyugdíjasként egy kis faluban élő Éva éppúgy, mint a szocialista Rába megyei munkásképviseelője, vagy a két német üzemi tanácselnök. A megszólalók világossá tették, hogy nézetük szerint az emberek csökkenő hajlama a közösködésre az újkapitalizmus működési logikájából fakad, és a rendszer ösztönzi a további csökkenést. Míg a szocialista brigádokat a közösségi logika mozgatta, azok szemében is, akik egyébként nem tartották magukat a szocialista rezsim híveinek, addig az újkapitalizmus két pszichológiai hajtóereje – ahogyan többen megfogalmazták – a másoktól való lemaradás félelme és az irigység. Mivel az emberek félnek attól, hogy egymással bármit is megosszanak, jelentősen csökken az esélye annak, hogy az újkapitalizmusban valódi közösségek formálódjanak. Ez a pesszimizmus az interjúk túlnyomó többségében kimutatható: a régi szocialista közösségeket mindenki sajnálta, de a nagy többség nem hitt abban, hogy ma hasonlókat lehetne kialakítani a munka- vagy lakóhelyen.

Itt szeretnék kiemelni az interjúrészletekből még egy mozzanatot, amit a kapitalizmuskritika másik fontos elemének tartok, amellet, hogy a munkások kiemelték a két rendszer közösségei közötti minőségi változást, amit a két mintában egyöntetűen az újkapitalizmus működésének tulajdonítottak. Talán nem véletlen, hogy a két üzemi tanácselnök párhuzamot vont a munkás-érdekképviseletek csökkenő befolyása és a régi közösségi szellem hanyatlása között. A németek közül sokan konkrétan is kijelentették: „a közösség ma nemkívánatos”. Néhányan odáig mentek, hogy Thorstenhez hasonlóan elmondták: a munkaadónak nem érdeke, hogy erős kollektívák legyenek egy munkahelyen, hiszen az elszigetelt egyének sokkal kiszolgáltatottabbak a munkaadónak. Edith munkahelyén egyáltalán nem volt szakszervezet, és elbeszéléséből kitűnt, hogy a munkásbarát Zeisshoz képest az amerikai vállalatnál sokkal jobban kizsákmányolták és szigorúbban fegyelmezték a munkásokat. Azt azonban általában elismerték, hogy az egyének tehetetlenek: ha kevés a munka, és bármikor meg lehet szabadulni az okvetetlenkedő dolgozótól, akkor kevesen vállalkoznak arra, hogy érdekképviseletet követeljenek a vállalattól. A munkások általában a munkásfelesleggel magyarázták a munkás-érdekképviseletek csökkenő befolyását; de azt is hozzátették, hogy mivel mindenki a maga gondjával van elfoglalva, az emberek nem is hisznek a közösségi cselekvésben. Ezt a pszichológiai motívumot döntőnek tartom abból a szempontból, hogy miért voltak az interjúalanyok olyan szkeptikusok a munkás-érdekvédelem jövőjét illetően. A nagy többség nem várt pozitív változást; a németek a munkafolyamatok gépesítése és a számítógép térhódítása miatt inkább, ha lehet, a munkásosztály társadalmi befolyásának további csökkenésére számítottak.

A magyar megszólalók a közösségi cselekvés tekintetében még pesszimistábbak voltak, mint a németek. Ők ugyan nem mondták ki egyértelműen, hogy az új rendszerben a közösség „nemkívánatos”, de egyetlen olyan politikai vagy társadalmi erőt sem láttak, amelyik véleményük szerint képviselte, vagy egyáltalán felvállalta volna a munkások érdekeit – függetlenül attól, hogy egyébként milyen szavazóknak vallották magukat. A szakszervezet befolyását nullának tekintették – érdekes módon a szakszervezeti aktivisták mind úgy nyilatkoztak, hogy a szocializmusban nagyobb szerepe volt a szervezetnek, mint ma. Míg a németek a keletnémet jóléti államot csak a munka biztonsága vonatkozásában emlegették nosztalgiával, addig a magyarok döntő többsége felemlvelte a régi szociális háló felszámolását és azt az új nyomort, aminek a látványához sokan, ahogyan fogalmaztak, ma sem tudtak hozzászokni. A szociális érzékenység sokakban megmaradt; a hajléktalanságot Zsókához hasonlóan például többen kiemelték, mint olyan negatív és számukra elfogadhatatlan társadalmi jelenséget, ami a régi rendszerben nem létezett.

Mindaddig hasonlóságokról beszéltem, ami a fenti esetben is teljesül, hiszen a németek és a magyarok hasonlóképpen csökkenőnek látták a munkásosztály társadalmi befolyását és érdekérvényesítő erejét. Mindkét mintában beszámoltak a növekvő individualizációról, mind a munkahely, mind pedig a társadalom vonatkozásában. Mind a németek, mind a magyarok hangot adtak azon meggyőződésüknek, hogy az emberek nem hisznek a közösségi cselekvésben, egyéni megoldásokat keresnek a problémáikra (másik munkahely keresése, informális kapcsolatok mozgósítása, egyéni kiskapuk), és nem is maradtak olyan közösségek, amikre támaszkodhatnának, vagy amelyek bázisai lehetnének egy közös álláspont kialakításának. Fontosnak tartom itt hangsúlyozni a közösségek csökkenő vonzerejét, amiről mind a németek, mind a magyarok egyaránt beszámoltak. (Gondolok itt Tamás és Éva beszámolójára, de ugyanerről beszélt Gisela, Karl, Thorsten és Thomas is.) A németek okként elsősorban a kapitalizmus elidegenítő hatásait jelölték meg: a posztfordizmus által rájuk kényszerített individualizációt, az egyenlőtlenségek növekedését és a munkamegosztás egészségtelen struktúráját – akinek van munkája, attól nagyon sokat követelnek, akinek nincs, azt a rendszer mind anyagilag, mind társadalmilag a perifériára szorítja.

A magyar mintában sokaknál előtérbe került a tényleges elszegényedés: említhetném itt Flóra példáját, de hasonló tapasztalatokról számolt be Márta, Zsóka, Fanni, Ákos és Zsolt is. Nem arról kívánok vitatkozni, hogy ténylegesen a vendéglátás vagy közös szórakozás anyagi terhei miatt csökkennek-e az összejárások. Amit fontosabbnak tartok, az a perspektíva elvesztése, amit Fanni világosan megfogalmazott: régebben az emberek előtt volt egy cél, ami mostanra elérhetlenné vált. Régebben meglehetett az az elégtétel, hogy sokat dolgoznak ugyan, de viszik valamire. Most lényegében – és ezt mindegyik magyar interjúalany így látta, beleértve a vállalkozó Miklóst is – a munkásosztály egésze nagyon távol került attól a perspektívától, hogy vigye valamire, és ez a perspektíva elvesztés kihatott az emberek társas kapcsolataira. A német mintában magától értetődő volt, hogy aki dolgozik, az viszi valamire; ott a tartós munkanélkülieket jellemezte a perspektíva elvesztés, ami igen sok esetben eredményezte a bezárkózást

és a társadalomból való „önkéntes” kivonulást. Erről természetesen nincs szó a magyar munkások esetében; arról viszont igen, hogy a kollektív perspektíva vesztés tapasztalata igen erősen megingatja a társadalmi szolidaritást.

A fentiek alapján egy különbséget mégiscsak érdemes kiemelni a németek és a magyarok között, és ezt a különbséget talán a legjobban éppen a „magányos harcos” metaforájával lehet megragadni. A tanulmányban megkockáztattam azt a feltevést, hogy a németeknél erőteljesebb individualizálódás következett be, mint a magyaroknál. Ezt arra alapozom, hogy a német interjúkban nehezen lehet olyan paternalista viszonyrendszert kimutatni a gyár és a dolgozók, illetve az állam és a munkásosztály között, mint amiről sok magyar interjúalany beszámolt. Ennek a felfogásnak a bátor, szókimondó Flóra volt az egyik legtipikusabb képviselője, de még ő is arra használta fel minden talpraesettséget és lelkierejét, hogy családját és elsősorban elesett férjét támogassa. Az a felfogás, hogy az emberek önmagukért küzdjenek, jóval kevésbé volt elterjedt a magyar nők körében, mint a németeknél; az előbbieknél a család gyakran minden egyéb motivációt kiszorított. Természetesen ebből a kis mintából nem szeretnék nagy következtetéseket levonni. A német esettel összehasonlítva azonban érdemes újragondolni azt a kérdést, hogy milyen szerepet játszik a család a politikai-gazdasági átmenet idején, és milyen erőforrásokat tudnak mobilizálni az egyének a túléléshez vagy a sikeres alkalmazkodáshoz. A minta alapján egyértelműen azt mondanám, hogy a magyarok jobban támaszkodtak a családi erőforrásokra, mint a németek.

Meg kell azonban említenem az individualizáció egyik pozitív aspektusát, amit a „magányos harcos” metafora kifejez. Sok magyar interjúban kimutathatóan jelen van az a passzív felfogás, hogy a kisember tehetetlen a változásokkal szemben; az egyetlen, amit megtehet, az az, hogy panaszkodik, de érdemben nem tudja befolyásolni a dolgok alakulását. Bebizonyítandó, hogy Magyarországon eluralkodott a korrupció és a hatalmaskodás, többen idéztek helyi eseteket, de mintha éppen arról lett volna szó, hogy lám-lám, az emberek nem tehetnek semmit, a privatizációval eldőlt, hogy kik az új tulajdonos osztályok, és ettől kezdve azok kényük-kedvük szerint rendelkezhetnek a megszerzett hatalommal. Az interjúk alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar munkások többsége sokkal kiszolgáltatottabbnak érezte magát, mint a németek. Míg a németeknél annak igazságát tulajdonképpen senki nem kérdőjelezte meg, hogyha az ember keményen és kitartóan dolgozik, akkor előbb-utóbb boldogul (a kudarc történetek sokkal inkább a feladásról szóltak), addig a magyaroknál éppilyen alapigazságnak számított, hogy fizikai munkával nem lehet boldogulni, mert azzal nemhogy előrébb lépni nem lehet, hanem a régi színvonalat is csak nagy nehézségek árán tudják megtartani. Kevesen mondták azt, hogy ha előre látják a gyár hanyatlását, nekivágtak volna valami másnak, mint a magát liberális gondolkodásúnak valló Sándor. Ők alkották azonban a kisebbséget. A nagy többség leginkább az államtól várta volna a közbeavatkozást és a magyar ipar felkarolását. A magyarok kevésbé bíztak abban, hogy önerejükkel változtatni tudnak életfeltételeiken, mint a németek – ami persze a két ország gazdasági lehetőségei közötti különbséget is tükrözhetne, nemcsak a kevésbé liberális gondolkodást.

A fentiekben megkíséreltem összefoglalni a közösségi talajra (illetve annak hiányára) épülő kapitalizmuskritika legfontosabb elemeit. A magyar és a német szocialista közösségélmény és a közösségi életnek a rendszerváltás utáni felbomlása közötti párhuzam, amit a sok hasonló interjúrészlet igazol, véleményem szerint azt mutatja, hogy az egyének a közösségtől való elidegenedése az újkapitalizmus közös tapasztalata. Innen továbblépve megpróbáltam megmutatni, hogy az elidegenedés élménye nyomán mind a két minta munkásai körében megfogalmazódik egy antikapitalista kritika, mintha az emberek a társas együttélés kis csoportos tapasztalatától sokkal könnyebben jutnának el a nagyobb társadalmi struktúrákhoz, mint ami megmaradt a fejükben a kizsákmányolás absztrakt fogalmával operáló régi marxista ideológiából (ami lényegében nem tudott nagy hatást kiváltani).²⁸ Elég szó esett már arról, hogy az interjúalanyok túlnyomó többsége azonnal rámutatott a két rendszer közötti különbségre, amikor a szocialista közösségek széteséséről beszélt: világosan felismerték, hogy az újkapitalizmust egy szélsőségesen individualista, közösségellenes logika mozgatja, ami alapvetően szemben áll a régi szocialista kollektívák működési elvével. Szeretném még egy lépéssel továbbvinni az érvelést a társadalomkritika irányába. Mind a magyar, mind a német interjúalanyok a két rendszer közötti fontos különbségként elmondták, hogy a régi egyenlőségre való törekvést felváltotta a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, illetve ennek a növekedésnek a kifejezett ösztönzése. Az erről vallott véleményeket vizsgáltam a gyári munkahierarchia, illetve a társadalmi osztályok szintjén. Az alábbiakban az első szintet igyekszem részletesen felvázolni.

A termelés hierarchiájában vizsgálódva azt mondhatjuk, hogy művezetői szinten nem történt változás: az interjúalanyok nem számoltak be különösebb változásról a közvetlen főnök és a munkások viszonyában. A Zeisztól elkerült németek említettek ugyan undok és hatalmaskodó Wessi-főnököket, akik lenézték az Ossikat, de legalább ugyanennyi szó esett basáskodó Ossi-főnökökről is. Ahol valódi változásról beszélhetünk, az az üzemvezetői szinttől felfelé eső menedzserek, igazgatók osztálya: itt éles elkülönülésről beszéltek mind a magyarok, mind a németek az újkapitalizmusban. Erről az elkülönülésről a németek elsősorban a társadalmi érintkezés vonatkozásában számoltak be. Számukra – mintha csak a weberi definíciót követték volna – ebben mutatkozott meg a társadalmi rétegek elkülönülése: *„Hát a közvetlen főnökömet régóta ismerem, és nagyon jól kijövök vele. Amit magának akartam mondani, az inkább az, hogy régen egészen más volt a gyári légkör. Tudja, akkor volt olyan, hogy az üzemvezető ott ült a munkások mellett a menzán. Vagy a nemzetközi nőnapon, ott volt az összes nagyfőnök, együtt ünnepeltek a beosztottakkal. Szóval azt akarom mondani, hogy akkor az természetes volt, hogy az ember beszélget a főnökével. Ma ezen a felső szinten én senkit nem ismerek. Azt*

---

28 Ha a munkások politikai és társadalmi tudatát vizsgáljuk, akkor mindenképpen nagyon fontos kérdés, hogyan gondolkoznak az olyan elvont fogalmakról, mint társadalom, osztály vagy kizsákmányolás. Ezért fontosnak tartom, hogy az interjúkban kimutatható a társas és társadalmi közötti szimbolikus kapcsolat, miközben a kizsákmányolás fogalma a tőkés és a munkások viszonyában a többség politikai gondolkodásában nem játszott kimutatható szerepet. Ehhez lásd Somlai Péter: *Társas és társadalmi. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.

se tudom, kik a nagyfőnökök. Nekem az a dolgom, hogy minőségi munkát nyújtsak, mindegy nekem, mi van azon a szinten. Gondolja, hogy őket érdekli, mit csinál Frau G. az optikai műhelyben? Szerintem a mai főnököket egyáltalán nem érdeklik a munkások, mármint úgy értem, hogy privát szinten. Menjen a termelés, és amíg az rendszerben van, nekik teljesen mindegy, ki az az ember, aki elvégzi a munkát. A régi főnökök sokkal többet törődtek az emberekkel, egyéni szinten is. Ma ez az emberi odafigyelés teljesen elveszett. Csak a profit számít, akörül forog minden.” (Gisela, 48)

A vezető értelmiség és a munkások közötti társadalmi távolság növekedését sok német férfi szakmunkás is nehezményezte. Jörgöt azért idézem, mert talán ő adta a legteljesebb magyarázatot a változásra: „Sokkal láthatóbb ma az üzemen a hierarchia, de hát ez világos. Régebben az egyenlőséget hirdették, hogy az emberek tartsanak össze, legyenek közösségben és fizikai munkával is lehetetlen annyit keresni, mint szellemivel. Ma meg azt hirdetik, hogy legyenek minél nagyobb különbségek az emberek között, nem kell az a sok közösködés, csak az számít, hogy mijük van – az én lovam, az én házam, az én borpincém, meg mit tudom én. Na most maga szerint ebből mi következik? Hát persze, hogy óriási különbségek keletkeznek. Mondok egy példát: korábban egy kezdő mérnök annyit keresett, mint mi. Sőt, mi többet, ha túlóráztunk meg maszekoltunk. Elmentünk az orvosokhoz meg a professzorokhoz, és náluk dolgoztunk. Miért? Mert akkor nem volt olyan cég, aki küldött volna hozzájuk egy szerelőt, ha elromlott valami a lakásukban. És akkor egyáltalán nem számított, hogy neki megvan a doktorátusa vagy az egyeteme, örült, hogy az ember elvállalta a munkát. Ma ez egészen más. Külön kasztot alkotnak ma ezek az emberek, és meg kell mondanom: itt nálunk is egyre több az olyan fiatal mérnök meg menedzser, aki bizony lenézi a munkásokat. Nem is köszön, ha meglát engem a munkaruhában, pedig nálam jóval fiatalabb. Hát az ilyen arroganciát én nagyon nem szeretem. Ezek a különbségek egyáltalán nem léteztek az NDK-ban. Csinálja meg a karrierjét, én nem törődöm vele, de nagyon bosszantó, ha az embert így semmibe veszik.” (Jörg, 57)

A két fenti idézettel az alábbiakat szerettem volna illusztrálni. A németek igen érzékenyen reagáltak a társadalmi távolság növekedésére az üzemen belül. Míg korábban a főnökök szó szerint is egy asztalnál ültek a beosztottakkal, és foglalkoztak a problémáikkal (ami egyébként a feladataik közé tartozott), addig az új rendszerben a vezetők és a kutatók nagyon keveset érintkeztek a munkásokkal. Többen egyenesen új kasztok kialakulásáról beszéltek. Az elkülönülés nemcsak a munkahelyen következett be, hanem a lakóhely maga is szegregált: ahogyan például Walter elmondta, „korábban egy helyen lakott a munkás, a párttitkár meg az üzemvezető”, míg ma a felső kasztok a drága lakónegyedekbe költöztek, a régi lakótelepeken meg jórészt csak a munkanélküliek és a szociálisan hátrányos helyzetűek maradtak, és új lakosokként megjelentek a diákok meg a bevándorlók. A munkások nem örültek ennek a szegregációnak, akkor sem, ha ők valójában nyertesek voltak, hiszen többségük a rendszerváltozás után új házba költözött. Visszatérnék itt Walter már idézett szavaira: „Én ennek nem örülök, mert szerintem az nem baj, ha különböző emberek élnek egymás mellett, már úgy értem, társadalmilag.” (Walter, 57) Az új rendszerből sokan hiányolták az emberi közvetlenséget, azt, hogy nem számítottak olyan sokat a beosztás, az iskolázottság és a fizetések

közötti különbségek (ez utóbbit jócskán nivellálták) az emberek közötti érintkezésben. Ennyiben az NDK-t lényegesen demokratikusabb társadalomnak tartották, mint az újracsapított Németországot.

A magyar esetben az interjúalanyok többsége nem az osztályok közötti társadalmi érintkezés hiányát kifogásolta, hanem az újkapitalizmusban mértéktelenül megnövekedett menedzseri jövedelmeket. Miközben elismerték, hogy a vezetők régen is relatíve sokat kerestek, minden munkást felháborított, hogy a sikeres Horváth Ede vezérigazgatói fizetése mennyivel elmaradt a sikertelennek tekintett menedzserek keresetétől. Jolán szerint például Horváth Ede „templom egere” volt az új vezetőkhöz képest, de a magas menedzseri fizetéseket a gyár helyzetében az összes munkás egyhangúan és mélyen elítélte. Voltak azonban olyanok is, akiket nemcsak a vezetők szakmai alkalmatlansága és „harácsolása” háborított fel, hanem a németekhez hasonlóan az emberi bánásmódra is panaszkodtak: *„Lassan oda lyukadunk ki, hogy megint beszélő szerszámnak nézik a dolgozókat. Lehet, hogy csak a Rábára jellemző, de nem tudnak az emberekkel bánni, hogy is mondjam, olyan embertelenül, olyan durván beszélnek. Nagyon el tud velük szaladni a ló, és nagyon csodálkozok, hogy ilyen vezetőket megtűrnek. Rontja a hírnevét is egy cégnek, ha olyan vezetője van, aki nem képes kulturáltan tárgyalni valakivel. És az az igazság, hogy ennél a cégnél elég sok ember van így beosztásban. És így csökken az emberek megbecsültsége.”* (Imre, 47) A munkások előszeretettel emlegették, hogy Horváth Edének az élete volt a gyár, és mindent megtett a Rába fejlődéséért; az új menedzserek azonban csak arra voltak képesek, hogy „széthordják” a legendás vezérigazgató örökségét, és megtömjék a saját zsebüket. Miközben Horváth Edét a legtöbben rajongással vegyes tisztelettel emlegették, addig az új menedzsereket olyan idegeneknek tartották, akik nem akarnak, de nem is tudnának azonosulni a régi vagongyári kollektívával: *„Na meg az se tetszik, hogy a Horváth Ede, az bejött, és mindenkinek odaköszönt, hogy jó napot kívánnak. Most meg jönnek a vezetők és elmennek az ember mellett. Valahogy ez a közönyösség, ami itt van, de nemcsak itt, hanem az országban, hogy ma már az emberek is úgy vannak, hogy közönyös a másik iránt, ha valaki leejt valamit, nem hajol le, hogy felvegye és megütögesse a vállát, ne haragudj, elvesztetted. Gondolom, maga is észrevett ilyen dolgokat, nem? Valahogy az emberek is egész másabbak, nekem ilyen véleményem is van. Máskor az emberek jobban összetartottak, jobban összekovácsolta őket az a szocializmus. Most meg olyan közömbösek. Ne törődj te avval, neked ez a dolgod, ezt csináld, mondja. A vezető is, ha valakinek problémája van, ahelyett, hogy odamenne segíteni, nem, tedd csak a dolgodat. Nem olyanok egymással az emberek. Abban az időben olyan segítőkészek voltak.”* (Péter, 49)

Itt megint hangsúlyoznám a magyar és a német gyári tapasztalatok közös vonásait. A munkások mindkét mintában úgy látták, hogy erősödött a hierarchia, és megszűnt a régi közösködés a főnökök és a beosztottak között. A németek egyenesen egy új kaszt kialakulásáról beszéltek, de a magyar munkások is határozottan kiemelték az újkapitalizmusban a vezetők elkülönülését, ami nemcsak a fizetésekben mutatkozott meg. Az emberi viszonyokban is történt változás: míg korábban a beosztottak elmondhatták a főnöknek személyes problémáikat,

addig az új rendszerben, ahogyan a németek kifejezték, senkit se érdekelt, hogy mit csinál Frau G., azon túl, hogy rendesen elvégzi a munkáját. A magyaroknál a főnök-beosztott viszony is a hanyatlás narratívájába illeszkedett: az új, alkalmatlannak tekintett vezetők megjelenését széles körben úgy értelmezték, mint a régi kollektíva válságának egyik tünetét. Míg a németeket különösen az érintette fájdalmasan, hogy a vezető szellemiek lenézik a fizikai munkásokat, addig a magyarok a régi kollektíva felbomlásáról panaszkodtak, ahol a vezetők is szívvel-lélekkel a gyár javáért munkálkodtak, ami a munkások szerint nem teljesült az új rendszerben: *„Emberi körülményekre vágyom. Ne legyenek mindennapi megélhetési gondjaim. Ha az ember tisztességesen dolgozott, legalább ennyit biztosítsanak neki. Hol dolgozol? A vagongyárban. Annyira a szívünkben van ez, hogy a vagongyár, hogy az én korosztályomból ezt ki se tudják mosni. Hát talán mi vagyunk, akik a legjobban sajnáljuk. Régi, szép idők. Jó hangulatban jött be az ember dolgozni. Ma meg örömmel megyünk haza.”* (Dénes, 58)

A fentiekkel még egy „téglát” szerettem volna hozzátenni az elidegenedés kritikájához. A termelésben soha nem volt egyenlőség; a munkások azonban elmondásuk alapján relatíve jobb helyzetben voltak a szocializmus idején, mint az újkapitalizmusban. Jörg világosan összefoglalta a különbséget: akkor az egyenlősítés ideológiája uralkodott, a munkások jól kerestek, támogatták a közösségeket, és a főnököknek kötelességük is volt foglalkozni a munkások személyes problémáival. Nemcsak az üzemben, hanem a társadalomban sem különültek el egymástól iskolázottság vagy beosztás alapján az emberek. A menzán együtt étkeztek, egy lakótelepen laktak: így nehezen is lehetett volna kialakítani egy társadalmi távolságot. A gyár ebben az értelemben valóban kollektíva volt, bármennyire mesterséges volt is az egyenlősítés. Ez a kollektíva az újkapitalizmusban felbomlott, aminek éppúgy része volt a termelési hierarchia erősödése és a menedzseri fizetések aránytalan emelkedése, mint a korábbi kötetlen társadalmi érintkezés kasztosodása és a korábbi érdekközösség megszűnése a vezetők és a beosztottak között, amit elsősorban a magyarok hangsúlyoztak. Az egyenlősítő ideológián és a személyes közösség érzésén alapuló gyári kollektíváknak nem volt helyük az újkapitalizmusban; és pontosan erre a felismerésre épült rá a tanulmányban sokat emlegetett, *közös* antikapitalista kritika.

Következtetések

Összegzésképpen azokat a gondolatokat szeretném elsősorban kiemelni, amelyek a tapasztalatoktól a tudatformálódás felé irányítják a figyelmet. Valamennyi interjúalany átélte a régi szocialista közösségek felbomlását, és mindenki úgy nyilatkozott, hogy sokkal intenzívebb közösségi életet éltek az emberek a régi rendszerben, mint az újkapitalizmus idején. Mind a németek, mind a magyarok túlnyomó többsége felismerte az új rendszer individualista logikáját, és sokan azt is elmondták, hogy a rendszer – nevezzük posztfordizmusnak, avagy a kapitalizmus harmadik szellemének – lényegénél fogva közösségellenes. Feltehetjük természetesen azt a történetietlen kérdést, hogy jó volt-e mesterséges eszközökkel is erőltetni a közösségek létrehozá-

sát a szocializmus idején, vagy hogy mekkora szerepet játszott a hiánygazdaság, a kényszer és az egymásra utaltság a németek által sokat emlegetett összetartás kialakításában. Az interjúk alapján egyértelműen leszögezhetjük: a munkásoknak hiányoztak a régi kollektívák, függetlenül attól, hogy mi alakította ki őket, a régi rendszerben tapasztalt emberi odafigyelés a munka- és a lakóhelyen, és az az emberi melegség, amit a németek legalább olyan gyakran emlegettek, mint az újkapitalizmus „magányos harcosait”. A kérdést tehát fordítva is feltehetjük, és az interjúalanyok többsége pontosan ezt tette: jó-e az embereknek az a fokú individualizáció és elmagányosodás, amit a posztfordizmus erőltet rájuk?

Erre a kérdésre az interjúalanyok szintén egyértelműen válaszoltak. Az emberi kapcsolatokról szólva valamennyien csak negatív változásról beszéltek – függetlenül attól, hogy miképpen ítélték meg egyébként a rendszer-változást. Számos idézettel igyekeztem illusztrálni a közös német és magyar tapasztalatot: az emberek visszahúzódnak a közösségi élettől, kevesebb időt szánnak a társas tevékenységekre, csak a saját maguk problémája foglalkoztatja őket és közömbösek a másik gondjai iránt, nem segítőkészek, nem érdeklőnek a másik, hazamennek, beteszik az ajtót, és azt akarják, hogy hagyja őket békén a külvilág. A sort hosszan lehetne folytatni, mert ezek nagyon sok interjúban visszatérő elemek. Röviden összefoglalva azonban azt az alapélményt írják le, hogy az emberek ma kevesebb időt töltenek közösségben, mint régen. A növekvő individualizálódást az interjúalanyok döntő többsége károsnak tekintette, és összefüggésbe hozta a közösségi szolidaritás csökkenésével. Itt említeném meg azt is, hogy sokan szót ejtettek a munka individualizálódásáról, ami megakadályozza a hatékony érdekképviselet kialakítását. A munkások tisztában voltak azzal, hogy a csökkenő szolidaritás gyengíti az érdekképviseletet, és így lényegében árt valamennyi munkásnak. A szolidaritás csökkenéséről társadalmi szinten is sok szó esett. Miközben felismerték az újkapitalizmus elidegenítő hatásait, a munkások nem számítottak arra, hogy a rendszer a közeljövőben megváltozik vagy „emberarcúvá” alakul. Tanulságos, hogy ugyanakkor a közösségi cselekvés nem merült fel mint alternatíva; a munkások többsége nem hitt abban, hogy a tömegeket mobilizálni lehet.

Ahogy említettem, azt lehet vitatni, hogy a szocializmus idején mennyire valósult meg a termelésben az egyenlősítő ideológia. Az viszont egyértelmű az interjúk alapján, hogy bármennyire volt is mesterséges ez az egyenlősítés, jobb, összetartóbb kollektívákat eredményezett, mint a posztfordista rendszer. Ha a munkások nem is kaptak szerepet az irányításban, ebből még korántsem következett az, amit a rendszer baloldali bírálói fejtegettek: hogy a munkásokat még jobban „kizsákmányolták” a szocializmus idején, mint a félperifériás kapitalizmusban. A német és a magyar interjúalanyok éppen ellenkezően nyilatkoztak: akkor jól kerestek, nemegyszer többet, mint a főnökeik, egymás mellett ültek a munkások és a mérnökök a menzán, és a főnököknek „hivatalból” is foglalkozniuk kellett a beosztottaik problémáival. Bármilyen provokatívan is hangozzék, de az interjúkból egyértelműen az derül ki, hogy

nagyobb demokrácia uralkodott a szocialista gyári kollektívákban, mint a rendszerváltozás után privatizált nagyvállalatoknál. A termelési hierarchia vizsgálatából azt a fontos felismerést szeretném kiemelni, hogy a nagy társadalmi különbségek óhatatlanul csorbítják a demokráciát. Ez a felismerés éppúgy jelen van a német, mint a magyar interjúkban. A tanulmány elején kitértem néhány irodalmi példára; a sort folytatva egy József Attila-idézettel szeretném lezárni ezt a gondolatot: *„Retteg a szegénytől a gazdag / s a gazdagtól fél a szegény. Fortélyos félelem igazgat / minket s nem csalóka remény.”* A magyar interjúk tükrében a sorok fájdalmasan aktuálisak, noha a költőnek nem adatott meg, hogy megismerje a kapitalizmus harmadik szellemét.